Chloupek, Jan

Nářeční výpověď (věta)

In: Chloupek, Jan. *Aspekty dialektu.* Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1971, pp. 37-63

Stable URL (handle): https://hdl.handle.net/11222.digilib/120565
Access Date: 30. 11. 2024
Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MUNI ARTS Masarykova univerzita Filozofická fakulta

Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
digilib.phil.muni.cz

V. NÁŘEČNÍ VÝPOVĚĎ (VĚTA)

1. Forma věty a její poměr ke skutečnosti

Komplexní charakter řeči se obráží v jazykovém systému, především v plánu nejabstraktnějším — ve skladbě. Na rozdíl od jiných dílčích disciplín mluvnice vychází syntaktický výzkum nejčastěji z abstraktní věty, z typu a přechází ke konkrétnímu dokladu, takže se někdy deduktivní postup mísí — tu k prospěchu věci, tu k neprospěchu — s postupem induktivním. To má za následek mj. i všeobecné rozpaky při formulování definice věty. Chceme se nyní pokusit o postižení vztahu věty ke skutečnosti, tj. jejího gnoseologického pozadí ke gramatické formě a gramatické analýze, a tak přispět především k otázkám syntaktické heuristiky.[26]

Výpověď sděluje obsah našeho vědomí nebo jeho část. Příkladová věta v gramatice však gnoseologickým nástrojem v tomto smyslu není, i když se negramatické výpovědi podobá (a to v duchu záměrů syntaktika) co do potencionálního věcného obsahu, gramatického významu a gramatické formy. Rozlišovat výpověď o skutečnosti od příkladové věty v mluvnici je nutné a bude o tom řeč ještě dále.

Také příkladová věta samozřejmě souvisí s kulturním prostředím, s tradicí a žánrovým kontextem. Nicméně syntaktik tuto souvislost někdy vítá, někdy nikoli, jindy je mu lhostejná. Typické příkladové věty z popisných skladeb jsou pro gramatiku právě tak příznačné, jako obvyklý význam matematických vzorců pro matematiku, chemických pro chemii a soustava zoologické a botanické nomenklatury pro zoologii a botaniku.

Výpověď je jedna z možností (a to nejobvyklejší), jak reagovat na skutečnost. Skutečnost může být (1) jazyková (ta se popisuje v mluvnicích a slovnících běžnými metodami a známou terminologií, pokud jde o syntax — na podkladě příkladových vět a syntagmat); (2) mimojazyková (z hlediska prostého mluvčího pochopitelně nejpřirozenější a nejužitečnější). Výpověď nemusí být jen reakcí na konkrétní úsek mimojazykové skutečnosti, nýbrž také sama může být součástí vyjádření, které nově vytváří mimojazykovou skutečnost podle nějaké situace jiné (starší, vymyšlené ap.). Obojí se zřetelně projevuje v gramatické formě výpovědi.

Věty jako *Žák je chválen*, *Chlapec chodí bos* nebo *Wir lieben unsere Eltern* byly v běžné každodenní praxi sotva kdy vysloveny. Mezi těmito příkladovými větami jsou v mluvnicích rovněž takové, které by bez vysvětlovacího aparátu nebyly jednoznačné, jsou tedy syntakticky homonymní. Tak např. věta *Tam dojde za půl hodiny* je typem vět s všeobecným činitelem, který se vyskytuje v hovorovém stylu téměř na celé české oblasti, jak ukazuje výzkum pro Český jazykový atlas. Nezkušený

[26] V roce 1931 vyšel v Heidelbergu spis *Handbuch der erklärenden Syntax* (*Ein Versuch zur Erforschung der Bedingungen und Triebkräfte in Syntax und Stylistik*) W. Haverse. Je to záslužná a podnětná kniha, která si i dnes zaslouží důkladného studia. Dále viz E. Koschmider, *Beiträge zur allgemeinen Syntax*, Heidelberg 1965, zvláště kapitolu o všeobecném v syntaxi na s. 209 až 224. Z našich prací srov. nejnověji J. Bauer—M. Grepl, *Skladba spisovné češtiny*, Praha 1971.

student filologie by zde hledal nejspíše „nevyjádřený podmět *on*", a to především proto, že se jeho vědomosti patrně omezují na novočeský spisovný jazyk.

Výše uvedené věty jsou deduktivní konstrukce jazykovědné, ať už se jim říká schémata, vzorce, modely.[27] Představují doklady pro metajazyk a podobají se výpovědím o skutečnosti. Naše explikativní postupy se hodí právě jen pro analýzu takových vět. Jestliže se v mluvnici pro školu vyskytnou příkladové věty upomínající na výpovědi o jazyce, naše postupy a naše terminologie nám už nestačí. Ve větě *Vesničané říkají obchodu kvelb* objevují se dva nominativy. (Označení nominativ jmenovací je při větném rozboru východiskem z nouze.) Ve větě *Tátovi je dativ* se dativu použilo jako podmětu, a řešení je až v pomocném termínu „dativ v syntaktické funkci nominativu". V bulharštině je typ *Kazvat mu Ivane,* kde se formy vokativu neužívá ve funkci vokativu.[28] Naše terminologie jako „původní vokativ" ap. je zase jen náhradní.

Zajímavější po syntaktické než po sémantické stránce jsou doklady jako *Tisch je německy stůl* a se stejným významem *Tisch je česky stůl.* Vlastně zde jde o elipsu ve větě *Česky stůl se řekne německy Tisch.* Tato elipsa je umožněna pojmovou totožností stůl = Tisch = table atd. a samozřejmě předem předpokládanou růzností znění v jednotlivých jazycích. Hláskový celek „Tisch" je už sám o sobě výrazně německý, „stůl" naproti tomu český. Slova česky — německy vztahují se po provedené elipse na pojem stůl—Tisch, nikoli na slovo stůl, popříp. Tisch.[29]

Věty uváděné v mluvnicích jsou obyčejně příklady na syntaktické vztahy. Sdělná hodnota všech těchto příkladových vět je důležitá jen pro jazykové výklady a vztahuje se pouze na gramatiku. Ani jako dedukce nepůsobí zpětně na skutečnost. Ale např. věta *Chlapec chodí bos* je svědectvím jakoby o činnosti a stavu, o kterých nikdo nemluví — pokud nejsou vyznačeny bližší zajímavé okolnosti, např. *Chlapec jde bos přes strniště!* nebo *A milý chlapec si jde do školy bos!* Teprve v naposledy jmenovaných obměnách věty se začíná uplatňovat jejich sdělná hodnota, věty nám připadají „živé", jako ze skutečnosti, což někdy zase zbytečně odvádí pozornost od vlastního rozboru gramatického.

Výpověď není ve skutečnosti, jak známo, jen souhrnem slovních významů. Výpověď jako *Dobrý dlaždič klobouku nenosí* je obsahově zajisté nesmysl nebo absurdnost. Ale je myslitelné, že posluchači obdařenému jemnějším jazykovým citem přece něco prozradí: totiž svůj ráz přísloví. Co k takovému porozumění vede? Jde zde o staletou tradici jazyka jako výrazového prostředku národní kultury. Posluchači (čtenáři) jsou důvěrně známá jistá jazyková schémata a jistá obecně užívaná rčení. Mluvčí pak v posluchači vyvolá takové hodnocení jazykového prostředku, jaké si přeje. To, co činí z výpovědi přísloví, nebo to, co jí propůjčuje pevné stylistické zařazení, jsou tzv. schematizované aspekty. Pro české přísloví to jsou: přítomný čas slovesného predikátu ve smyslu nadčasovosti nebo mimočasovosti, jímž se dosahuje gnómické platnosti, dále archaické tvary (např. genitiv záporový),

[27] Tím nemá být řečeno, že toto terminologické rozlišování postrádá odůvodnění. Srov. M. Dokulil—F. Daneš, *K tzv. významové a mluvnické stavbě věty,* sb. O vědeckém poznání soudobých jazyků, Praha 1958, s. 231n.; R. Mrázek, *K otázce českých větných schémat a typů, zvláště neslovesných,* SaS 23, 1962, s. 21n. Starší definice věty shrnul J. Ries, *Was ist ein Satz,* Praha 1931.

[28] Za příklad vděčím doc. K. Kostovovi; srov. též St. Stojkov, *Bъlgarska Dialektologija,* Sofia 1962, s. 139. Srov. i naše *ujo, tato, říkají mu Františku.*

[29] Nerozlišováním řeči a metajazyka mohou vzniknout komické situace. Tak např. žákyně první třídy vypráví hrdě svému mladšímu bratrovi, že ve škole probírali písmeno č a že na ně „utvořila" slovo čert. Mladý muž na to reagoval otázkou: A co děcka, bály se? Je to malý důkaz toho, že u dětí je metajazykové myšlení teprve pozdější.

pořádek slov (např. určitý tvar slovesný na konci věty), věty s všeobecným činitelem (např. *Psa v lese nedohoníš!*) nebo paralelní větná nebo souvětná stavba, někdy i asonance nebo rým (např. *Kdo do školy chodí, rád do všeho mluví*), řidčeji též aliterace ap.[30]

Kdo podobné výklady považuje za nucené nebo vyumělkované, duchu jazyka cizí, nechť se rozpomene na styl reklamních sloganů. Ty jsou právě tak schematické a v jiných situacích buď vůbec nepoužitelné, nebo směšné, srov. např. *Jezte sýry — jsou zdravé* nebo v němčině *Kluge Kunden kaufen im Konsum* ap. Vázanost na žánrový kontext je zřejmá i z jiného příkladu: Smysl nadpisu novinové zprávy *Horký led v Jihlavě* je nám jasný teprve tehdy, až si uvědomíme, že jej čteme na poslední stránce — ve sportovní části novin.

Vědomí kulturní tradice se pozvolna probouzí i při poslechu výpovědí jako *Spory mezi vlky nastaly již časně ráno.* Posluchač interpretuje takovou větu pravděpodobně jako začátek dobrodružného vyprávění pro děti (např. z Knihy džunglí ap.). Je úlohou jazykové stylistiky vypátrat, jaké formální prostředky musí výpověď obsahovat, aby právě tak mohla být interpretována. Např. výpověď *Vlci se pohádali* s podobným obsahem nelze tak snadno „zařadit". Nemalou úlohu má kontextové členění výpovědi. Zde se stýká stylistika s teorií promluvy jako novým odvětvím jazykovědy.[31] Na tomto místě chtěli jsme zdůraznit závislost konkrétní výpovědi a její interpretace na žánrovém i stylovém kontextu.

Některé nářeční výpovědi jsou téměř automatizované. Např. rčení *Dej mu Pánbůh věčnou slávu* uslyší se pravidelně, když přijde řeč na zemřelého. Při vyprávění jde někdy zase o schematizaci vyjadřování, tak např. některé děti požadují od svých rodičů, aby jim dobře známé pohádky vyprávěli bez sebemenší odchylky od textu, na který si navykly.

Výpověď je základní jednotkou konkrétního jazykového aktu. Z tohoto hlediska se jazykověda obírá jen nepatrným dílem výpovědí, jen částí z otevřené množiny výpovědí, jež byly vůbec vysloveny nebo napsány. Snaží se je uspořádat podle základních a (?) vedlejších typů a tím přenáší operaci z oblasti promluvy do oblasti systému. Aby však získala nový jazykový materiál pro odkrytí dosud neznámých vztahů, musí se vracet ke konkrétní promluvě; ta je krystalizačním polem živého jazykového stvoření.[32]

2. O nářeční výpovědi obecně

Podobně jako jsme se pokusili o komplexní přístup k dialektu vůbec, posuďme podle různých aspektů i nářeční výpověď; zde ovšem přistupuje ještě hledisko další, gnoseologické, které hledá odpověď na základní otázku, jaký je denotát nářeční výpovědí vyjadřovaný.

[30] Mezi uvedenými příklady není, jak zřejmo, ani jediné skutečné přísloví. Dramatik dosáhne těmito „napodobenými" příslovími a rčeními komického účinku, vloží-li je do úst notorickým uživatelům klišé a frází.

[31] Srov. V. Mathesius, *Základní funkce českého pořádku slov*, Čeština a obecný jazykozpyt (přetištěno), s. 327n.; J. Firbas, *Ze srovnávacích studií slovosledných*, SaS 23, 1962, s. 161n.; M. Grepl, *K předmětu teorie promluvy*, Sbor. fil. fak. Brno A 11, 1963, s. 43; H. Reiter, *Bemerkungen zum stilistischen Kontext*, Otázky slovanské syntaxe II, Brno 1968, s. 177n.

[32] Vyskytuje se v zásadě dvojí krajní názor na skladbu mluveného jazyka. Mínění, že syntax mluveného jazyka musí se zcela oprostit od pout dosavadních syntaktických výkladů založených na spisovném (tím je myšleno psaném) jazyce, zastával na syntaktické konferenci v Brně v r. 1958 prof. Z. Klemeńsiewicz. Takové stanovisko je však přece jen plodnější než to, které syntaxi mluveného jazyka zásadně upírá specifický charakter.

VÝPOVĚĎ (VĚTA) A JEJÍ GNOSEOLOGICKÝ OBSAH

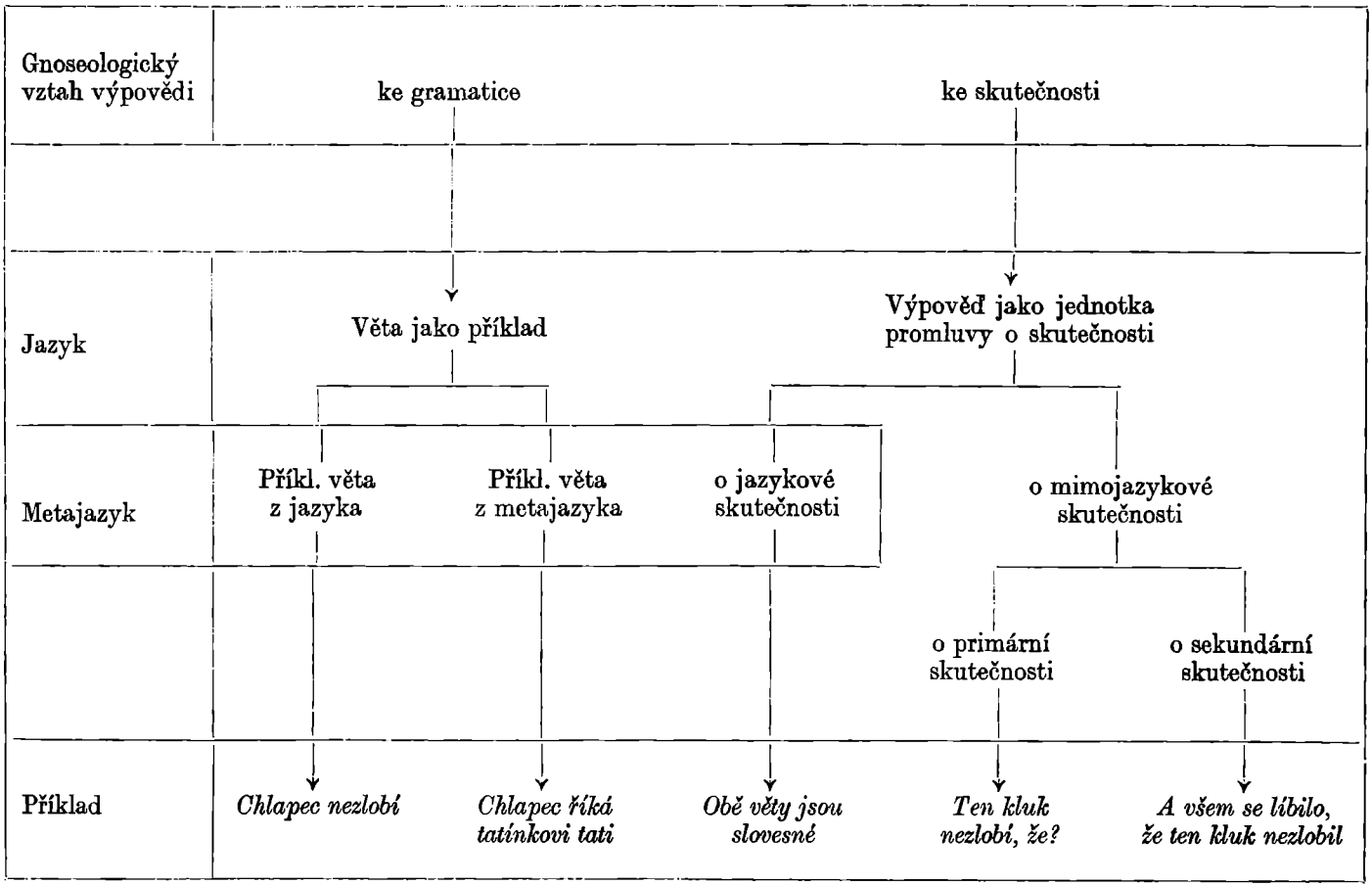

Nejprve je třeba říci několik slov o heuristické stránce nářeční výpovědi. Ta je pro analýzu dokladem zachyceným v určitém čase (jako doklad z historickosrovnávací mluvnice — „chronologie") a prostoru („lokalizace"). Dialektolog ji zachytí při terénním průzkumu v konkrétní podobě, jako získává doklady fonetické, morfologické, lexikální a slovotvorné. Konkrétní výpovědní znění je pro analýzu cennější než stanovení větného modelu formalizační operací, a to nejen pro obecně induktivní charakter dialektologie. Např. větné schéma *subjekt—predikát—objekt* existuje zajisté v každém českém nářečí (srov. *Mráz roztrhl silnici*), avšak specificky nářeční je jazykový kontext, v němž se tato základní větná struktura vyskytuje (*jo, pane drahý, hrozná byla ta zima, hrozná, a ten mráz, víte, no ten mráz nám tu silnici, no do rána puk* — ovšem pokud nejde na konci výroku o změnu podmětu, a tedy vyjádření: *silnice do rána pukla*). Ze srovnání naší „věty-modelu" s „výpovědí-dokladem" vyplývá, že se tu shody týkají základních kvalit strukturních, rozdíly pak souvisí se způsobem realizace a s faktory promluvovými, zřetelně se projevujícími především u výpovědi-dokladu. Právě pro svůj kontext působí nářeční výpověď na první pohled věrohodně jako skutečně zaznamenaná, kdežto její spisovná obdoba má spíše ráz mluvnické příkladové věty, třebaže se obě výpovědi svou základní sdělnou hodnotou příliš neliší. Strukturní shody lze předpokládat u všech útvarů národního jazyka, ba i mezi národními jazyky geneticky nebo typologicky příbuznými; nicméně jejich přílišné zdůrazňování vede k přehlížení specifičnosti nářeční výpovědi a jeho výsledkem může být zanedbávání syntaktického výzkumu dialektů.[33]

A. Nářeční výpověď z hlediska promluvového (tj. z hlediska promluvového celku)

Pořadí hledisek je dáno pouze aktuálností v dnešním vědeckém kontextu. Interpretace výpovědi podle stálých faktorů promluvových je obdobou stylistického rozboru spisovného jazyka. Nářeční výpověď je obvykle mluvená, proto je možno mluvit i v dialektologii o „výpovědi mluvené". Neexistence výpovědi psané ruší pro nářečí i tak základní stylistický protiklad jako psanost — mluvenost (viz pozn. 36). Mluvená realizace výpovědi vyžaduje málo námahy, a proto svádí k opakování a pleonastickému vyjadřování: tím ovšem svůj původní úsporný ráz opět ztrácí.

Nářeční výpověď je vždy součástí kontextu, ať dialogického, nebo monologického. Výpověď dialogická (tj. z dialogu) je součástí situačního kontextu, v němž vznikla: oslovuje posluchače, apeluje na něho, provokuje ho k vyjádření stanoviska nebo mu něco sděluje, vybízí ho k jednání nebo zaujetí stanoviska nepřímo. Výpověď monologická (z monologu) je součástí jazykového kontextu a spoluvytváří jazykově kontextovou situaci, o níž se něco sděluje (nejčastěji vypravuje), vedle situace aktuální (základní), za níž vzniká. Potřeba relativní ucelenosti jazykově kontextové

[33] Např. východomoravský typ *silňicu rostrhalo* (tedy typ bezagentní) je vázán na určitou sémantiku. Zčásti tomu není jinak ani u dokladů z mluvnice spisovného jazyka, avšak u těch bývá vedle jejich výrazové stránky stejně známá i charakteristika významová; mluvívá se o dějích přírodních, živelních, o vnitřních duševních pochodech a o stavech lidského organismu ap. Pro analýzu dokladů nářečních jsou jejich zaznamenání a excerpce v celé šíři, tj. poměrně v úplné sémantické proměnnosti, nezbytné, neboť nejsou známy ani všechny výrazové typy, ani sémantické okruhy, ani míra produktivity typu.

Z našich poznámek snad je zřejmé, že adj. „strukturní" užíváme jako druhého pólu k adj. „promluvový (tj. souvisící s parole)", adj. „systémový" se vztahuje ke konkrétnímu nářečnímu systému. Nářeční výpovědí jsme a priori rozuměli doklad určený v praxi pro rozbor větné syntaxe. Charakteristiku nářeční výpovědi má přinést právě tento oddíl.

situace a překlenutí míst neurčitosti postuluje jisté stylizační úsilí, formulační perspektivu a snižuje možnost improvizace.

Vzhledem k stálé potřebě reagovat na vyvíjející se situaci mívá nářeční výpověď uvolněnou organizaci složek a vedle útvarů větných obsahuje též útvary přívětné.[34] Podle situace bývá výpověď postupně „nastavována" a výsledkem tohoto procesu je lineární sekvence složek.

Přechod ze situace aktuální (základní) k jazykově kontextové děje se jednoduše prostým vyšinutím z vazby s využitím melodie a dynamiky řeči nebo tzv. uvozovacími prostředky (typy: *a tož on, nepůjdu, vrátím se* // *a tož on, že nepůjdu, vrátím se* // *a tož on na to, že nepůjde! vrátí se* // *a tož on řekl, že nepůjde, vrátí se* // *a tož on že nepůjde, vrátí se*; poslední typ je přes možnost homonymie (*že* = prý) velmi frekventovaný).

Naopak přechod ze situace jazykově kontextové k aktuální (základní) nebývá zvláštní jazykovou formou vyjadřován. Má většinou ráz apelový (... *čert už víc nepřišel. Stačíte to psát? Ale za rok* ...) nebo emocionální (... *několik dětí mu umřelo. Kolik, to už ode mne nežádejte, hlava je stará. Ale ty, co zbyly* ...).

Se zřením k protikladu intonační ohraničenosti (kadencí a antikadencí) — neohraničenosti[35] vyskytují se výpovědi uzavřené a neuzavřené, tj. nedopovězené, přerušené a nedopovězené, přerušené a dopovězené, nedopovězené a doplněné mimojazykově (gestikulací a mimikou). Uzavřené výpovědi je možno třídit podle větných typů, neuzavřené je lépe popsat, neboť se v nich projevují nezřídka pouze individuální návyky a pak bývá správné zobecnění nesnadné.

Dynamické a intonační možnosti oslabují závažnost pořádku slov jako prostředku kontextového členění výpovědi; obvyklý pořádek slov se potom uplatňuje jen při promyšlené výstavbě projevu.

Interpretací výpovědi z hlediska promluvového celku doplníme poznání syntagmaticko-predikační stavby: řešíme případy syntaktické homonymie, někdy objasníme příčinu strukturních vztahů, téměř vždy příčinu frekvence jevu. Vcelku pak charakteristika z tohoto hlediska prozradí obecné rysy nářeční skladby jako skladby mluveného jazyka (ve srovnání s jazykem psaným).

B. Nářeční výpověď z hlediska její struktury

Nářeční výpovědi, zejména uzavřené (viz výše), lze klasifikovat podle větných typů. Při kvantitativní analýze reprezentativního počtu dokladů bychom mohli dostat spolehlivý objektivní obraz o struktuře nářeční výpovědi. Pro charakteristiku výpovědi z tohoto hlediska však zůstávají stranou výpovědi neuzavřené; nadto ještě neznáme frekvenční poměry u jednotlivých větných typů, ačkoli právě ty jsou pro stanovení rozdílů mezi výpověďmi z různých nářečí a ze spisovného jazyka nejednou nejdůležitější.

Každý dialekt má vlastní syntaktický systém. I zde je s pojmem dialekt neslučitelné uznávat teritoriální odchylky. Nicméně jistý typ syntaktické struktury může

[34] Viz K. Hausenblas, *O studiu syntaxe běžně mluvených projevů*, sb. Otázky slovanské syntaxe, Praha 1962, termín na s. 320. „Nastavování věty" v proudu řeči zdůrazňuje V. Ertl, lineární výstavbu nářeční výpovědi B. Havránek. Srov. též O. Müllerová, *K syntaxi nepřipravených mluvených projevů* (*Přídatné výrazy a konstrukce*), SaS 27, 1966, s. 118n.

[35] Srov. F. Kopečný, *Základy české skladby*, Praha 1958, s. 21. Z hlediska konfrontace s představou spisovného úzu by byl v této souvislosti vhodný též Mathesiův termín „formální obvyklost"; v nářečí jsou ovšem „formálně neobvyklé věty" velmi časté.

sloužit několika dialektům. Tento snad samozřejmý vývod má objasnit jen to, že se při syntaktické analýze můžeme setkat u téhož jevu s různými podobami foneticko-fonologickými a morfologickými: výpovědní typ je stejný, avšak každá konkrétní výpověď náleží jinému dialektu. Otázky jazykového zeměpisu, pokud jde o syntax, zvláště syntax větnou, ustupují do pozadí, Je tomu tak především proto, že se jednotlivá nářečí neliší mezi sebou tou měrou, jak to známe z fonologie a morfologie: konec konců syntax národního jazyka více možností pro diferenciaci ani neposkytuje.

Z hlediska strukturního interpretujeme nářeční výpověď jednak podle syntagmaticko-predikační stavby, jednak podle modality. Interpretací reprezentativního dokladového materiálu přispíváme k postižení specifičnosti nářeční skladby v rámci různých strukturních útvarů národního jazyka.

C. Nářeční výpověď z hlediska historickolingvistického

Pojmy „větný typ, model" předpokládají jisté ustálení formy, a jsou tedy výrazem též historického přístupu k jazyku. Větný typ není než výsledek vývoje; nářeční výpověď může být podle jistého typu modelována nebo alespoň v sobě může skrývat předpoklad pro další vývoj v nový typ (mám zde na mysli např. ustálené případy elipsy, případy vykládané jako vyšinutí z vazby jako *ráno se jedlo polévka*, popřípadě ještě v podobě *ráno se jedlo hodně, polévka*). Proto je možno využívat jí jako dokladu pro skladbu češtiny; tu je cenné to, že se tento typ vyvíjel nebo téměř před očima vyvíjí imanentně, živelně, nikoli podle autoritativních zásahů a racionálních úvah, ani pod vlivem písemnictví.

Při rozboru není snadné rozlišovat v syntaxi dialektu archaismy nebo inovace: ke známé dlouhodobé koexistenci syntaktických typů starších a mladších[36] přistupují ještě jevy, jejichž kořeny je možno hledat v dávné minulosti, avšak stejně tak v přítomnosti, pokud se shodují podmínky a okolnosti (např. nedostatek psané kultury).

Nářeční výpověď je teritoriální modifikací určitého typu jen potud, pokud srovnáváme několik dialektů mezi sebou, vedeme-li syntaktické izoglosy a excerpujeme-li nářeční doklady pro historickosrovnávací skladbu národního jazyka nebo srovnávací skladbu několika jazyků. V jiném, především strukturním smylu, nemůže být o teritoriální modifikaci (něčeho konkrétního) řeči. Je též zřejmé, že na první pohled stejné syntaktické typy mohou v různých dialektech zaujímat i jiné postavení, a naopak odlišné jevy mohou mít, v různých systémech, stejnou nebo podobnou funkci (Francescato). Nelze neuznat pomocnou úlohu syntaxe dialektů pro historickosrovnávací skladbu, je však třeba zároveň vidět i její existenci v strukturní celosti vlastní a ve vnitřních strukturních vztazích s hláskoslovím, tvaroslovím a lexikem konkrétního dialektu.

D. Nářeční výpověď z hlediska sociolingvistického

Ze sociologického hlediska zajímá dialektologa především přechod větných a syntagmatických typů tradičních dialektů v typy interdialektické a spisovné, jak se děje s výměnou generací. S rozvojem především školního vzdělání přestává se

[36] Tuto nyní obecně přijímanou tezi formuloval B. Havránek poprvé v stati *Metodická problematika historickosrovnávacího studia syntaxe slovanských jazyků*, sb. K historickosrovn. studiu slovan. jaz., Olomouc—Praha 1957, zvl. s. 79n. Tamtéž (na s. 140) zdůrazňuje opozici psaného a mluveného jazyka.

užívat těch typů, které jsou i v nářečním povědomí zastaralé, archaické. Na rozdíl od obdobného vývoje v hláskosloví, tvarosloví nebo v slovníku je tento proces v syntaxi bezděčný. Některé syntaktické jevy se před svým zánikem posunují na periférii systémových dorozumívacích prostředků, vyskytují se sporadicky, avšak pro svou nenápadnost dlouho přetrvávají.

Některé spojky a částice odumírají jako lexikální prvky pro své výrazné sepětí s lokálním dialektem, aniž mizí potřeba syntaktických konstrukcí, v nichž se jich užívalo (např. na východní Moravě se jen dosti zřídka vyskytuje odporovací spojka *než*, téměř zcela zanikla v podobě *lež*, ubývá spojky *nebo*, *lebo* ve významu „neboť", na jihu východomoravské oblasti mizí příslovce *bar* n. *bár* ve funkci spojky přípustkové a na jejich místě se šíří obecné spojky *ale*, *protože*, *a* ve významu přípustkovém ap.). Spojky a částice pak bývají nahrazovány obdobami interdialektickými, nadregionálními, Podobné nahrazování není svou podstatou proces syntaktický, nýbrž lexikální. Spisovné spojky výrazně psaného stylu se v nářečí nevyskytují (*kdežto*, *ačkoli*, pro Moravu též *poněvadž*), ojediněle snad jen jako individuální zvláštnost.

Ke změně syntaktické vazby vedou též změněné poměry společenské, např. s úbytkem starých příslušníků tradičního dialektu ustupuje moravský tzv. plurál úcty (*naši dědeček uměli vypravovat*); v *l*-ovém příčestí při vykání v minulém čase opouští se podoba plurálová (*byli jste už u nás, pane, dříve?*). (Není vyloučeno, že i zde běží o „plurál úcty", avšak rozsah užívání obou způsobů nekryje se plně.)

Naopak zachovávají se ty syntaktické konstrukce, pro něž mluvčí hledá ve spisovném jazyce ekvivalenty jen obtížně (mezi nimi např. navazovací částice *tož*, přispívající k plynulosti hovoru; šíří se v běžně mluveném jazyce i v oblastech, kde byla dříve pociťována za prvek cizí), nebo ty, které existují ve spisovném jazyce v jiném funkčním využití, avšak jejichž nespisovnost nebo specifická nářeční stylistická platnost jsou pro mluvčího málo zřejmé (např. spojka *že* se objevuje mimo známý typ obsahově příčinného souvětí jako *jsem rád, že* ... i u typu ryze příčinného: *nic nedostala, že už bylo zavřené* // *že už bylo zavřené, nic nedostala*). Stav tradiční se v dialektu zachovává, je-li podporován jedním z několika prostředků spisovných (srov. předložku *skrz* ve významu příčinném); takový prostředek však musí být stylisticky stejnorodý (např. existence spisovného přechodníku nijak nezpomaluje zanikání přechodníkových vazeb na východní a ještě více na střední Moravě).

Nejnovější syntaktický vývoj[37] se v tradičním dialektu neobráží, neboť se dosud výrazně nezměnily vyjadřovací potřeby příslušníků dialektu. U mladších lidí souvisí vyjadřování s rodinnou, školní a obecnou kulturní výchovou a jeho vývoj se tedy děje — ze stanoviska pozorovatele — skoky, i když nikoli skoky snadno pozorovatelnými.

E. Nářeční výpověď z hlediska psycholingvistického

Stěží možno přijmout tradovanou tezi o „primitivnosti" nářeční skladby, souvisící se staršími názory o prosté „lidové duši". Dospělo se k ní a priori, zvenčí, ještě před analýzou nářečních výpovědí. Jisté je především to, že nářeční vyjadřování svým úkolům plně vyhovuje. Mladí příslušníci užívající důsledně dialektu — mimo vyučovací předmět češtinu — nemusí za ostatními spolužáky nijak zaostávat. Nelze ovšem neuznat některé zvláštní kvality nářečního vyjadřování. Uveďme jen ty z nich, které se týkají přímo nářeční výpovědi:

[37] Srov. např. vznik souvětného vztahu kontrastně srovnávacího: F. Daneš, *Vývoj češtiny v období socialismu*, sb. Problémy marxistické jazykovědy, Praha 1962, zvl. na s. 323.

a) Dosti výrazná je tendence ke gnómickému vyjadřování, a tedy sklon ke generalizování. S tím souvisí rozvinutí větných typů s všeobecným činitelem, např.: *toho neudrží doma*; *luďí, jag by nabíl*; *dva dňi sa tam bylo*; *vzalo sa misa zelňačky*; *stodolu sa stavilo*; *pravíja tom strňiskoví kúň*; *nemože člov'ek prasata chovat*; *sv'ed m'él ledačeho naskovávaného*; *tos // to ste chodíl jak po peřiňe*; *domácího zlodeja neuhlédáš*.

b) Nápadné je tabuové zatajování příčin přírodních jevů a s tím spjaté rozvinutí větných typů s dějem bez agentu (např. z vých. Moravy): *prsty mu uřezalo*; *čuli kroky a fčílka zaklepauo*; *polámalo strom* (tj. sníh). Dnešnímu příslušníku dialektu bývá činitel děje zpravidla zřejmý: je třeba odlišovat podmínky vzniku větného typu a jeho další — už nemotivované — přetrvání.

c) Jazyková reakce na vnější podněty bývá hojně automatizována; srov. pozdravy, např. známé *vitaj*, lidová rčení a přísloví, např. ... *naši dědeček — dej jim pánbu lehké odpočinutí — ti uměli* ...; *kdybych měl peníze — jakože nemám — tak bych* ...; v případech jako *přišel vodník — kabátek zelený, z šosu mu kapkalo — a ten* ... je míra skutečné jazykové informace po první pauze velmi nízká.

d) Při nářečních vypravováních projevuje se tendence k dějové dynamičnosti na úkor prvků statických; je intenzívnější než ve spisovném jazyce. Málo je živých přirovnání a metafor; volba výrazu se děje se záměrem přímo směřovat k závěru vypravování. Tzv. lidoví vypravěči padesátých let dosáhli své někdejší popularity právě proto, že zprvu objevně začali tento rys porušovat, spád vyprávění retardovali a naopak do projevu vkládali prvky „ozdobné".[38]

e) Významové vztahy mezi souvětnými větami nemusí být vždy totožné se známými vztahy spisovnými. To může být výrazem i jiného způsobu myšlení. Tak např. příčina a následek bývají neutralizovány chronologickým řazením (*je sychravo a už mám rýmu*), význam přípustky splývá s obecně pojatým významem odporovacím (*prší, a spěcháte // spěcháte, a prší* — druhé souvětí lze už stěží interpretovat jako odporovací), budoucí děj se spájí s dějem podmínkovým (*když zůstanete v posteli, bude zas dobře*); způsob a míra věcí se udávají tím, že se vysloví jejich účinek (už Malovaný!) (např. *ten umí vykládat, že vám bude hlava brnět*; *cesta byla akorát, co ty saňe tam vlézly* Kašava; účel splývá s účinkem (*já dibih mohla ďelat venku, co bih mňela hlavu lechkú* — Hostětín — není ostatně „účinek" po podmíněném ději opravdu spíše účelem?); zvláštní druh vedlejších vět se spojkou *co* nebo *jak* vyjadřuje příčinu vyplývající z velké míry děje obsaženého ve vedlejší větě (*z lavečki třikrát spadl čert, co bila Kača rostancovaná* Křekov).

Psycholingvistické kvality nářeční syntaxe nejsou ještě dobře známy, neboť nejsou spolehlivě stanoveny principy významové konfrontace typů spisovných a nářečních. W. Havers[39] sice mezi „psychofyzickými podmínkami" řeči uvádí podmínky dané národní psýchou, lidovou logikou, emocionálním myšlením, fantazií, sukcesívním myšlením, egocentrickým způsobem myšlení, asociativním myšlením a „jednotou naivní mluvené řeči", avšak jeho četné a velmi cenné příklady z různých jazyků jsou nejčastěji toliko deformace,odchylky od běžných typů nebo kreace povýtce indivi-

[38] Nikoli náhodou publikují brněnští etnografové V. Frolec a D. Holý ve svých ryzích Lidových povídkách ze Slovácka, Praha 1967, na dvou stech stránkách (textem zdaleka nezaplněných) třiašedesát povídek (většinou pohádek). Dva „lidoví vypravěči" bývali ochotni připravit celovečerní program na téma, jak u sousedů zabíjeli.

[39] *Handbuch d. erklärenden Syntax*, Heidelberg 1931, s. 30—54; srov. tam na s. 11: „Při všech otázkách, které se týkají vývoje jazyka, je třeba rozlišovat mezi stálými podmínkami a hybnými silami; přihlížení k oběma těmto faktorům vede k vysvětlení." (Havers zde parafrázuje E. Hermanna.)

duální; při obecných vývodech pak by měl sám čtenář rozlišovat jevy příznačné pro mluvčí neškolené, prostoduché, nerozvážné, jazykově pasívní, „lidové" podle starých představ atp., což ovšem jsou atributy vyplývající z velmi rozličných kritérií.

F. Nářeční výpověď z hlediska gnoseologického

Z obou základních oblastí, jež poznáváme jazykovým vyjadřováním, přináší nářeční výpověď informaci zpravidla o jevech přírodních a společenských. Příležitostné výpovědi o jazyce jako *gáz je u nás petrolej* (Mysločovice) bývají po lexikální stránce hybridní a aspoň potenciálně se objevuje i míšení systémů fonologických, např. *fčíl říkajú soudruh* (*ú* × *ou*), nebo morfologických (*ne g Bojkovicám, staří říkáme g Bojkovicom*); jakýkoli laický zájem o dialekt je odvozen ze srovnávání s jinými systémy (spisovným, jiných nářečí).

Na naprostou neobvyklost nářečního dorozumívání „o jazyce" ukazuje i známá pravda dialektologická, že se totiž informátoři věnují rádi debatě „o starých časech", avšak pociťují rozpaky, když si uvědomí, že explorátorům běží o „starý jazyk" („Ale vždyť my tu mluvíme všichni stejně ... " „Postaru u nás nikdo nemluví!"). Gramatická část dotazníku pro Český jazykový atlas — není-li vyplněna excerpcí ze spontánních projevů — vzbuzuje u informátorů buď malý zájem, nebo úsměvný údiv, na rozdíl od části lexikální, při které se kladou otázky „na předměty". I v anketě Wenkerově, nyní již klasické, reagovali podobně někteří dopisovatelé na věcnou stránku vět doporučených k převodu do nářečí, jak o tom podle sdělení doc. Masaříka svědčí archív marburského institutu „Deutscher Sprachatlas".

Podobně je zajímavá reakce autorů vyprávění, když se jim přehrává magnetofonový záznam jejich vyprávění. Někteří příslušníci dialektu někdy ani nepochopí, že sami text před chvílí namluvili, a znovu zaujímají stanovisko, pochopitelně převážně dotvrzujícím způsobem, k faktům svého sdělení („Ano, ano, tak to bylo!"). Též u mluvčích z poměrně kulturního prostředí ztrácí se po chvíli zájem o poslech vlastního hlasu a způsobu vyjadřování a vynořují se starosti, zda měl nebo neměl být prozrazen ten nebo onen fakt.

Shrnutí. Nářeční výpověď je základní jednotkou mluveného projevu (příslušníka tradičního dialektu). Je přísně strukturní, avšak organizací složek nekompaktní. Je zakotvena v kontextu situačním, který na ni stálými faktory promluvovými působí, nebo spoluvytváří kontext jazykový. Její výstavba je převážně lineární. Někdy vyjadřuje ustáleným způsobem automatickou reakci.

Typy nářečních vět se ustálily imanentním vývojem. Některé z nich obrážejí vývojově starší způsoby myšlení. Mezivětné významové vztahy mohou být v nářečí jiné než ve spisovném jazyce a bývají mluvnicky vyjadřovány někdy jen potenciálně. Při vývoji tradičního dialektu v interdialekt se větné typy v podstatě zachovávají a nové se neobjevují.

3. Věty podle záměru mluvčího vůči posluchači

Zachycené nářeční výpovědi stávají se vždy doklady určitého působení na posluchače: ten se z nich dovídá informaci o mimojazykové skutečnosti (potenciálně též zároveň o emocionálním postoji mluvčího k ní), daleko řidčeji o skutečnosti jazykové (*Dobře jsem rozuměl!* nebo *Tam na horách se mluví jinak*) nebo je v nich vyzýván k činnosti nebo k odpovědi na dotaz. Podle toho rozlišujeme v nářeční skladbě výpovědi oznamovací, přikazovací a dotazovací. Teoreticky je sice třeba rozlišovat dále

mezi posluchačem, jemuž je sdělení skutečně určeno, a posluchačem, který promluvu jen trpně sleduje nebo ji dokonce považuje jen za jazykový materiál, při interpretaci dokladů je však toto rozlišování až na řídkou výjimku zanedbatelné.[40]

Pojednáme nyní jen o typech nejvýraznějších, a to pouze o těch, které lze interpretovat v rovině gramatické, bez intonančího rozboru konaného fonetickými metodami:

a) Sdělení oznamovací

Je zde zajímavé především to, jak bývá signalizován citový vztah mluvčího k sdělované skutečnosti (srov. literaturu uvedenou v pozn. 24):

Oznamovací jsou některé výpovědi s kondicionálem. Citové zabarvení těchto výpovědí je dáno formálním rozporem mezi kondicionálovou formou a prostým oznamovacím obsahem: fakt je formulován jako přání:

já bych sa tak s ňema ešče chvilku ťešila Polichno; *já ešče bych si vypíl* Raková; *aňi bych to nepočítala* Návojná; *bych vám příla ho viďet!* Březnice.

Oznamovací jsou i jiné výpovědi s kondicionálem, totiž samostatné věty s podmíněným dějem. Podmínka jejich platnosti není vyslovena, rozumí se z kontextu. Mimo něj jsou tyto výpovědi ne plně sdělné. Příklady s kontextem interpretovaným:

celý deň býl byste psál (kdybyste byl býval přišel v neděli) Chrastešov; *byli by si to rádi uďelali* (kdyby to byli uměli) Karlovice; *šag aj byh ešče mohla!* (kdybych chtěla) Bratřejov; *ale kata by nemosél, mosél by!* (ale jak by nemusil narukovat, musil by, i kdyby nebyl zdráv) Mladcová.

Příklady s kontextem jazykovým tvoří přechod k vyjádřením souvětným:

chyba by nekerú cérku vdál! To by už mohl (ledaže by vdal některou dcerku, mohl by odejít na odpočinek) Lidečko; *a tož dyby né války! Já byh vypádál* Študlov; *mňet peňíze! Tož nezedníčím* (kdybych měl peníze, nezedničil bych — v nářečí ovšem zde indikativ) Šanov.

Citové zabarvení výpovědí je dáno též přítomností různých citových částic na začátku výpovědi. Každá z nich (spolu se specifickou intonací) prozrazuje jiný citový odstín, kterým se má působit na posluchače. Ve východomor. dialektech je tento stav:

veď (spis. vždyť, známé i ze stč.) uvozuje sdělení, které má posluchače překvapit: *veť to je vymoženosť!* Lutonina; *veť pán císař ešče vyskočíl na koňa!* Podk. Lhota; *veť to bylo fšecko laciné* Pozděchov; někdy se uplatňuje spíše odstín netrpělivosti vůči posluchači: *veď vy máte roky!* Sehradice; *veď oňi sa m'eli!* Mirošov.

dyť (spis. vždyť, přece) má význam obdobný. Snad je teprve novější. Příklady: *dyď už néňi tam zrnka!* Podk. Lhota; *dyť to liďi neuchytli, gde!* Bohuslavice u Gottw.; *ja, dyď voda je horší jag oheň* tamt.

šak upozorňuje posluchače na něco, co má překvapit po předchozím kontextu.

[40] O funkcích jazyka obecně srov. R. Jakobson, *Linguistics and Poetics*, Style in Language, New York—London, vyd. Th. A. Sebeok, zvl. na s. 353—358.

Mluvnice spisovné češtiny označují kapitolu, o níž i my chceme pojednat, různě: mluvnice Havránkova—Jedličkova rozlišuje věty podle poměru mluvčího k obsahu vět (např. ve vydání z roku 1960 na s. 276), V. Šmilauer v *Novočeské skladbě*, Praha 1966 na s. 21 druhy vět podle postoje mluvčího, F. Trávníček v *Mluvnici spisovné češtiny* II, Praha 1951, na s. 643n. věty podle obsahu, M. Grepl—J. Bauer ve *Skladbě spisovné češtiny*, Praha 1968, zvl. na s. 15n. věty podle postoje mluvčího k sdělované skutečnosti. F. Kopečný v *Základech české skladby*, Praha 1962, zvl. na s. 281n. dělí věty podle povahy sdělení na vypovídající a výzvové (tázací a rozkazovací). V dialektologické monografii *Nářečí Určic a okolí*, Praha 1957, pojednává o našem tématu na s. 107—108.

Citová částice jako by tu v jistém smyslu přejímala funkci vůči předchozímu celkovému kontextu odporovací: *šak tu auto* (trojslab.) *nepojede!* Jasenná; *šag vařid biuo š čeho!* Hluk; *bože, šag já sem si naporúčała gořałku!* Lutonina; *šag vdova je po ňem!* Střelná.

dyž má vyvolat zklamání: *dyš tá stařenka umřela, tá veselá* Lutonina; *dyz za ty peňíze nebyło kúpit!* Lutonina; *dyž ono to vykládaňí fšecko člov'ek neví!* Kostelec u Gottw.

ale upozorňuje, že mluvčí ostře konfrontuje svůj názor se smyslem předchozího kontextu nebo se současnou situací: *ale fčíl darmo povídat!* Sady; *ale v Ičíňe býł v'ešaný!* Lípa; *ale třeba byh aj vylézła!* Jasenná.

kata (gen. subst. *kat*, srov. obecné *čerta!*) vyjadřuje rozhodný odpor; kladným výpovědím mění význam v záporný, záporným v kladný, např. *kata ďełám, mám třiasedndesát roků ven!* Ostrata; *kataď ne, de kom šít!* Slušovice (zde *kata*+*ť*); *kata donésl, nedonésl* Havřice.

Podobné je *ťanu* (snad pův. gen. nebo akuz. *ťa*+*nu*, podle V. Machka citoslovce obdivu); uvádí nejisté tvrzení: *ťanu ostane* Liptál; *ťanu do rána sem oka nezhmúřiła!* Lidečko; *ťanúď bývało to za słobody* Janová (zde *ťanu*+*ť*). Fr. Kopečný vykládá původ slova expresívním zdůrazněním závěru: *ja*+*nu* > *ťanu*.

Stejný význam má *tužibuď* (snad severní podoba *tuž-* tj. *tož-* +*i*+*buď*): *tužibuď už je tu* Ublo; *no tužibuť to może byt pravda!* Ublo; *tužibuť p'ed grejcarú to stáło* Lutonina.

Citovou částicí je i známé východomoravské a jihomoravské *tož*. Zdůvěrňuje rozhovor, zbavuje jej oficiálnosti, a proto se objevuje jako prvek vhodný při navazování (celého rozhovoru i jeho úseků). V nářečí se velmi zautomatizovalo a užívá se ho především tam, kde by se jádro výpovědi jinak objevilo hned na začátku výpovědi (D. Šlosar). Příklad: *tož já sem znál s koňima jezďit!* Kaňovice; *tož ve fronťe já sem sa tom neďivíl* Biskupice.

Částice *že*, jejíž některé doklady svědčí o plynulém přechodu ke spojce *že* z vedlejších vět obsahových, naznačuje, že mínění je přejato, že bylo součástí cizího sdělení a že jeho pravdivost tedy není zaručena. Má význam spisovného *prý*; není ovšem omezena na výpovědi oznamovací. Příklady oznamov.: *že tag ím kolenama třásło!* Lutonina; *f potoku že dycky býł bestrman* Kostelec u Gottw.; *no toš fčíl že je v nemocňici* ... Bohuslavice u Gottw.

Podobné *že* také naznačuje úmysl, slovy prozrazený nebo prozrazovaný: *v noci přišli že ho v'ešat* Lutonina; *já sem akorát šéu do hospodi že na štamprdlu* Hluk; *upékli masa že na svátki* Havřice.

Smysl oznamovacích vět mají tzv. řečnické otázky. Rozpor mezi tázací formou a oznamovacím obsahem způsobuje jejich výrazné citové zabarvení. Jako prostředek značně intenzívního apelu na posluchače vyskytují se dosti hojně. Pokud jde o jejich tradiční označení, není snad třeba hledat pro ně nový termín; je však v této souvislosti třeba uvědomit si závislost naší — a nejen naší — syntaktické terminologie na textech vyšších stylů a nechápat tento větný typ jako „řečnickou figuru". Je i v řeči nejprostších mluvčích zcela běžný. Příklady:

co bih nešła? Luhačovice; *no tos co, co bich to neuďełáł?* Kaňovice; *gdo í to mohł m'et za złé?* Lutonina; — *były byste vy ďecka nechali bez másła?* Seninka; *nepřišli zase na druhý deň?* Vítová; *su na Jošku złá, dys su macecha?* Dol. Lhota.

Zvláštním typem jsou věty uvozené zvolacími zájmeny: *a co hładu sem vystáła!* Všemina; *jag oňi s tyma nohami tentujú!* Újezd u Viz.; *jaké já sem mňéł koňe zvedené!* Kaňovice. Oznamovací význam mají též otázky vyslovující obavy typu *enom lesti víja dosť?* Luhačovice (tj. patrně toho mnoho nevědí).

Některá oznamovací sdělení jsou odpověďmi na otázky zjišťovací. Jsou výrazově velmi rozmanitá, neboť se v nářečních promluvách odstiňuje různá míra přitakání a různý citový vztah mluvčího k němu: *ano, jo, faň, móže, no móže, ba, bať, no ba, baže, baďže, aha, no, aj, ja vjeru, beztak, šak, dobře, dobrá, no dobrá, jéjda, pravda, pravdaže, ja tož baže, isteže, ale no toš, to to to!, možná možná, třebas* ... Někdy se odpovídá slovesem, v citovém projevu opakovaným, např. (Byl jste, dědečku, na vojně?) *Býl, býl* Březnice.

Zamítavé odpovědi, popření: *né, ale de, deby, coby, depák, a, velice né, kata, coby né, čérta starého, kozla, čechmanta* ...

Některé výpovědi ztrácejí svůj význam a stávají se prostředkem navázání nebo udržení kontaktu, např. *tož máte tak!*

Někdy vyslovuje mluvčí přání, jehož uskutečnění není v moci posluchače a ten je tedy přijímá jako sdělení oznamovací. Taková přání se vyjadřují různě:
opisným imperativem s *nech*: *bože, neh už je sucho* Újezdec; *nech pánbúch chráňí zabíjat!* Nezdenice;
kondicionálem s *dy-*: *aspoň dyby jablek letoz bylo!* Mirošov; *a dyby pánbúh dál a umřelas* Lípa;
kondicionálem s *a-*: *člov'eg aby sa zatraceňe držál!* Hor. Lideč; *aby tam nahújal!* Lhotka;
kondicionálem s *bodaj*: *bodaj bi nás nechali na pokoji* Uh. Brod; *bodaj bi ťa šlak trefil!* Hor. Němčí;
kondicionálem s *bár*: *bár by trochu popršalo!* Slavkov;
imperativem: *vem to streła fšecko!* Hor. Lhota.

V situaci, kdy je třeba vyjádřit přání cizí, sahá se po příslovci *že*: *tož že abih já ím to skovál* Kaňovice.

Dále se přání vyjadřuje větami infinitivními, většinou (nikoli pravidlem) souvětnými: *zelin* (bylin) *je moc, enom ih znat!* Hřiv. Újezd; *náid nevestu, co by mi pasovala!* Všemina; *ten néňi na ňic, ten enom hrát!* Kostelec u Gottw.; *místo záchrany ešče ím vyrúbat!* Bohuslavice u Gottw. Ojedinělý je doklad s infinitivem v přacím významu po kondicionálové částici (snad kontaminací): *ňidz byh neďelat!* Jasenná.

Přání se vyjadřuje též préteritem, např. *ba dál pánbu!* Slopné; patří sem i petrifikovaný typ *sťahlo bid zamrzlé!* Sidonie.

Imperativem s *nech* se vyjadřuje i svolení: *tož neh doťírajú* Jasenná; *nechaď je to aj stokoruna!* Polichno (zde *nech+ať*); s kondicionálem: *neh bi si toho biu nabrau!* Bánov. (Výpovědi přací jsou svou povahou expresívní.)

b) Sdělení přikazovací

Podle intenzity apelu na posluchače existuje postupná škála od příkrého rozkazu až k jemnému vybídnutí.

Rozkaz se vyjadřuje běžně větami imperativními: *natrhajte desed lístkú kopytňíku* Hrobice. Jeho naléhavost se zdůrazní opakováním: *a tož ďelajte, ďelajte!* Lutonina. Velmi působivý apel na posluchače má být vyvolán i vyvozením příkazu z otázky, kterou mluvčí posluchači položí: *a toš kam se hrabete, sette!* Polichno.

Někdy ztrácejí podobné imperativní výpovědi svůj obsah a slouží jen jako prostředek kontaktu: *no počkaj!* Biskupice; *šak čekajte, ve mne vám to tag hráło* Lutonina; *a tož nebojte sa, neumřu* Hradčovice.

Oslovením posluchače se rozkaz zdůvěrňuje, pokud ovšem nemá oslovení vlastní význam rozlišovací: *Francko, ale nehádej sa s tým starostú!* Lutonina; *nate, ďeťi, nažerte sa!* Jasenná; *Slávine, v laboře to neumývat si!* Ublo. Oslovení tu má formu vlastního vokativu.

Rozkaz se vyjadřuje též indikativními větami. Je formulován jako jistá budoucnost: *tady si namočíž nohy do téj vody!* Lhota u Vs.; *pudež g bohyňám, ti ti poraďija!* Bzová; *uďeláte si svoru, no jako kúpenú svoru z opchodu* Újezd u Viz.

Mírnější rozkaz tehdy, je-li vyjádřen jako přání: *dyby ty sis košulu oblék!* Ústí; *stařenko, dybyste schudli enom neco!* Lutonina. Ještě mírnější bývá rozkaz vyjádřený výpovědí s tázací intonací: *ti us sa s ňima rodinuješ?* Štítná n. Vl. (tj. nedocházej k nim do rodiny).

Opisnými vazbami s *nech* se vyslovuje výzva třetí osobě, např. *neh mluví potichi* Veletiny. Protože na splnění výzvy nemusí mít posluchač přímý vliv, řadíme podobné doklady k výpovědím oznamovacím, tj. k přáním, viz výše.

V citově zabarvených rozkazovacích větách smyslem záporných stává kladné sloveso: *ách, cérko, ptaj sa mne!* (neptej se mne) Hvozdná; *řehúňajte sa mi!* Hrobice; *ďelajte enom pestvo!* Chrastešov; *šecko na mňa požalujte!* Polichno.

Z citových částic stávají před přikazovacími výpověďmi jen ty, které vyjadřují návaznost na předchozí kontext: *tož volaj* Korytná; *šag enom sa poďif!* Hošťálková; *diď zavouaj chuapa, co bi séku* Bánov.

Nejmírnější formu apelu na posluchače vyjadřuje citoslovce *že*, připojené před oznamovací výpověď. Posluchač se jím vybízí k dotvrzení výroku mluvčího: *že tu choďí mora cucať!* Liptál; *že sa zaz na ňu uspoléhli!* Slušovice; *a že bys to chťela spátky!* Lutonina.

c) Sdělení dotazovací

Běžné typy otázek zjišťovacích i doplňovacích jsou obdobné se spisovnými: *střelílz ho?* Havřice; *gde k tom přišél?* Návojná. Vyskytuje se i známý deformovaný „školní" typ s tázacím zájmenem na konci výpovědi: *tož było třít kolik?* Liptál.

Větám se spisovným *pročpak* v otázkách doplňovacích odpovídají výpovědi s *co*: *tos co to sfukujú?* Všemina; *staříčku, co trčíte dotát na poli?* Vlčková; *co mu nedáš pokoja?* Lukov. Mimoto mají výpovědi s *co* ještě význam vět s *copak* v otázkách zjišťovacích: *co budu objímad rola a miuovad meze?* Kunovice; *co ím budem darovad život?* Javorovec; *co sa to tam vleze?* Uh. Brod. Obojí věty jsou emocionálně zabarveny.

Větám se spisovným *proč* odpovídají u nejstarší generace výpovědi s *čem* (= *čemu*, dat.): *čem to na sebe berete?* Sehradice; *čem už ženete?* Bratřejov.

Specificky nářečním prostředkem vyjádření citovosti otázky jsou uvozovací částice *či* a *-i* (spis. *-li*), které se přiklánějí k prvnímu slovu otázky.

či uvozuje rozhodnou otázku, která nadhazuje novou, poněkud překvapující možnost (tak tyto věty souvisí s otázkami vylučovacími, kde je *či* pravidelné, a se závislými otázkami zjišťovacími, např. *mám si přikúpid dřeva, či nejakí šporáček?* Jestřabí; *nevím, či to dozraje* Střelná). Příklady: *či že by býl panáčkem?* Podk. Lhota; *či necháme mu to Jendovi?* Vlčková; *či sem já u vás jakási?* Halenkov.

-i uvozuje ne tak smělou možnost, zato však vemlouvavou otázku (částice *-i* tu souvisí s tázací partikulí z otázek nepřímých, takže z hlediska synchronního jako by i v prostých otázkách zbývala po „vynechané" uvozovací větě, např. *nevím, už-i bude doma stamocúť* Bohuslavice n. Vl.). Příklady: *bože, bože, dlho-i to budu m'et?* Lutonina; *no tož víte-i, zač była kráva?* Podk. Lhota; *modz-i rokú v Lipiňe slúžils?* Hor. Lideč; *maž-i mne ráda?* Lutonina.

Nezřídka vynucuje mluvčí odpověď upozorňovacími dodatky na konci sdělení oznamovacího: *to ste moseli zapłatit, ne?* Biskupice; *lúbiło sa ím, kata?* Sady; *to sú dohady fšelijaké, že?* Halenkov.

Také u otázek stávají citové částice navazující na předchozí kontext: *šak kolig*

majú uš tíh rokú? Újezdec. Cizí otázka se vyjadřuje v aktuální situaci příslovcem *že*, např. *a že čem ho potřebujete?* Lutonina. Doklad s *jako* je ojedinělý: *co jako chłapa tam púščáte?* tamt.

Vylučovací otázky mají *či*: *po obilú sa to šmatle, či gde to?* Lhotsko; *desed rokú či víc?* Jasenná; *lepší či horší?* Neubuz. Spojka *nebo* bude v tomto významu a v této pozici asi prvek novější.

Typ *co dělat!* konkuruje v dialektu s typem *co je dělat!* Typ *co máme dělat?* vyskytuje se velmi zřídka.

Z našeho přehledu vysvítá, že má dialekt dosti strukturních možností, aby jednoznačně a přitom odstíněně vyjádřil postoj mluvčího vůči posluchači i mimojazykové skutečnosti vůbec, a to nejen po stránce intelektuální, nýbrž i po stránce volní a expresívní. S povahou nářečních promluv je spjata ta skutečnost, že totiž v nářečních záznamech jen zřídka najdeme ukázku, která by nebyla svědectvím o převaze výpovědí formulovaných s cílem působit přímo nebo nepřímo na posluchače. Konec konců nelze asi uniknout oněm mnohostranným vztahům společenským: sounáležitosti, sympatii, vzájemnosti, nebo zařazenosti (podřízenosti, nadřízenosti) a rivalitě ...[41]

4. Výstavba jednoduché věty

Z historické mluvnice je známo, že složitá věta vznikla splynutím více vět, zánikem samostatnosti zejména nominálních útvarů. „Jako interjekční věty také nominální ztrácejí velmi často větnou povahu a stávají se buď tzv. samostatnými částmi následujících nebo předcházejících vět, zpravidla slovesných, anebo částmi normálními, nezřídka měníce původní tvar, hlavně nominativní, v tvar jiný."[42] Lze tedy pro minulost předpokládat jistá období, kdy některé větné útvary začínaly ztrácet větnou platnost, aniž se ještě zařadily do struktury věty jako větný člen. Na tento předpoklad ukazují ještě i dnes některé konstrukce ve spisovném jazyce, např. vytčené větné členy nebo přechodníkové věty. V jádru však nelze spisovnému jazyku upřít tendenci stavbu věty vyhranit, větu pevně stmelit a organizovat podle jistých schémat.[43]

Proti tomu v nářečí k pevnému stmelení složek samostatných nejednou nedochází, členění projevu v uzavřené jednotky je méně zřetelné než ve spisovném jazyce, různé konstrukce si udržely samostatnější postavení, a tak je syntaktické (tím i intonační) sepětí vět (větných částí) značně oslabeno (srov. např. zřejmé švy fonetické, mluvnicky nepřizpůsobené, neusouvztažněné tvary aj.).[44]

Do jaké míry můžeme srovnávat dnešní nářeční stav s jazykovými poměry velmi a velmi dávnými? Proces významového stmelení vět v pevně organizované celky nedokončil se v dialektu ještě ani zdaleka proto, že v něm nepůsobí stimulus tak významný, jakým je úsilí o formulování myšlenek v psaném projevu. Mluvčí se nesoustřeďuje na pečlivou formulaci a někdy si ani není vědom perspektivy delší výpovědi. Proto mu vyhovují nejlépe stručné, jednoduché výpovědi, mnohdy jmenného charakteru. Složitější myšlenku vyjadřuje tak, že k jmennému nebo slovesné-

[41] W. Havers, *Handbuch der erklärenden Syntax*, Heidelberg 1931, na s. 122.

[42] F. Trávníček, *Neslovesné věty v češtině II*, s. 4.

[43] V. Hrabě, *O polovětné vazbě a vedlejší predikaci*, Čs. rusistika 1957, s. 381n. R. Mrázek, *K otázce českých větných schémat a typů, zvláště neslovesných*, SaS 23, 1962, s. 21.

[44] J. Bauer, *Staročeská věta a staročeské souvětí na základě srovnávacím*, sb. K historickosrovn. studiu slovan. jazyků, Olomouc—Praha 1958, s. 108—123.

mu základu dodává další větné členy nebo další věty; nepomýšlí přitom na jejich skloubení, usouvztažnění, nýbrž je klade vedle sebe jen se zřením k aktuální důležitosti těch dějů nebo jevů, o které se zajímá. Podobně tomu asi bylo i v minulosti, kdy ještě nebylo dlouholeté tradice vytříbeného kulturního jazyka. Proto lze mít za to, že dnešní stav nářečí přináší v obecnosti paralelu k tomu, co se předpokládá pro starší období jazyka.

Existuje ještě další faktor podílející se na zvláštnostech mluvené výpovědi: mluvený projev se odehrává v čase, musí být bez nesnází a váhání ihned jednoduše, lineárně vnímatelný; při psaném projevu se o to usilovat nemusí: je na čase nezávislý, je tudíž vnímatelný opakovaně, nelineárně, v jasné hierarchii soudů.

Nářeční výpověď nelze pokládat za jazykovou jednotku ve všech směrech pevně organizovanou, kompaktní; proto nevedeme ani násilnou hranici tam, kde větu od větné části výrazně odlišit nemůžeme. Vždyť u jediného typu vět se často setkáváme s případy, které si dosud větnou platnost podržely, a s případy, kde se věta stala už součástí věty jiné, a konečně s případy, které nelze jednoznačně určit. Už samo teoretické posouzení toho, co ještě kompaktní součástí věty je a co jí už není, nevede někdy k jednoznačnému zjištění. Tak se v nářeční promluvě může poměrně osamostatnit každý člen, jestliže jej mluvčí k větě dodatečně jako vysvětlení připojuje:

to bylo zdĕné, postavené; byly tam dřeva f tem kraji, narostené; a toš tam sem pásl, voły; ti dvá chteli, s teho Rožnova, ti chteli šecko viďet; ten ležál na papučách, natahnutý (Rusava).

Větnou samostatnost — soudíme-li tak podle velmi časté pauzy před infinitivem — neztratily dosud některé vazby infinitivní: *ludom starím už nepatří — enom tam ít* Nedašov; *je tu lepší — f tom bit* Jestřabí; *tady majú aj zemáky — kopat* Študlov; *aby se mu nedávalo vody, víte, pit* Kostelec u Gottw. Větnou platnost si zčásti uchovaly i citové věty zřetelové: *neco utraťit, to utratí každý* Klečůvka. Někdy naopak větné platnosti pozbyly a staly se „opakovanou" částí věty: *jezd zí!* Všemina; *zehřít sa nezehřeju* Jestřabí; *ale byt to bylo!* Březůvky.[45]

O správnosti teze, že nářeční výpověď není tak kompaktní jako výpověď spisovná, nerozhoduje větná nebo nevětná interpretace jistého jevu, nýbrž kvantita jevů po této stránce přechodných, nevyhraněných. Ty jsou dány jednak uchováním starobylých konstrukcí v nářečí (např. přechodníkových vazeb, ojediněle i po spojkách: *dyž iďa hore tú cestú, tož ostál zas pozady* Lhota u Vs.; *já pozbudu peňíze, až doveza na trch* Lutonina), jednak mluvností nářečních projevů, tj. konkrétně ne vždy jasnou perspektivou výpovědi a v menší míře ještě i právě probíhající adverbializací původních slovesných vět nebo automatizací některých rčení. Tímto konstatováním se nijak nepopírá, že i v nářečí jsou pevná větná schémata, valnou většinou totožná se schématy vět spisovných, jenže uživatelé nářečí se jich tak důsledně nepřidržují, v živém projevu je nezřídka porušujíce.

5. Jmenné věty

Nositelem větné platnosti bývá též jméno v širokém smyslu, infinitiv slovesa nebo příslovce. Stručnost, kusost jmenných vět — vlastnosti zřejmé hned na první pohled —, nedynamičnost, slovesně kategoriální neurčenost, popř. i jejich netypovost musí být něčím suplovány, aby byly tyto věty dostatečně sdělné. Děje se tak kontextem

[45] Podobný infinitiv bez odkazovacího *to* je i v slovenštině, srov. J. Ružička, *Skladba neurčitku v slovenskom spisovnom jazyku*, Bratislava 1956, d. 173—175.

situačním a kontextem jazykovým. Jak ten, tak i onen umožňují jmenné větné vyjádření stejně a oba je dostatečně, i když ne stejným způsobem, doplňují: kontext situační ovšem jen po dobu kontaktu mezi mluvčím a adresátem projevu; mimo původní aktuální kontext jsou pak zachycené doklady už nikoli plně srozumitelné. Kontext jazykový se však přece jen projevuje ještě jedním výrazným způsobem: slovesné kategorie věty (např. čas, způsob, mluvnická shoda „prozrazující" osobu a číslo) přesahují i k větám následujícím, takže tu pak už nejsou zvlášť vyjadřovány. Např. i druhá věta v následujícím souvětí predikuje k všeobecnému činiteli a má nadčasovou platnost podle věty slovesné, přestože sám infinitiv tyto kategorie bezesporu nevyjadřuje: *to se koupí dobrý kůň a dobře ho krmit!* Nebo jmenná věta v souvětí *utíkali do lesa a tam taková studánka* má podle první věty minulou časovou platnost (pokud je možno u popisu vůbec mluvit o jakékoli časové platnosti). Taková „slovesně kategoriální transgrese" (Michálková) umožňuje úsporu v jazykovém vyjadřování a nachází jako mluvnický faktor v nářečních promluvách nemalé uplatnění. Tato úspora v jazykovém vyjadřování je právě onou tendencí k eliptičnosti, kterou se mluvené projevy vyznačují (Hausenblas). Zde o elipse nebudeme mluvit proto, že při rozboru mluvených projevů je důležitější postihnout to, čím jsou v nich některé jazykové prostředky nahrazovány, než zdůrazňovat jejich neúplnost.[46]

Ve východomoravských nářečích existují tyto výrazné typy jmenných vět:

a) Věty bez přísudkového slovesa v odpovědích na zjišťovací nebo doplňovací otázku

Zajímavý je doklad, kdy se v odpovědi pro stručnost zanedbává i pádové usouvztažnění: *a fčíl tu ste u syna? — Céra* (tj. u dcery!) Bílovice; poněkud jiný je doklad *a gde sa dál? — Bařina nebařina voda nevoda* Komárov; další příklady: *ste, ďedáčku, zdravý? Aňi řeč!* Vlach. Lhota; *byli tu partyzáňi? — V naší ďeďiňe ne, neš f Prlov'e* Bratřejov; *biła tu veliká zíma? — Tento rog velice ne* Krhov; *bili ťicho? — Ťicho* Kaňovice. — V prvním a posledním dokladě reagují mluvčí na otázku zjišťovací jako na otázku doplňovací („U koho jste?", „Jak byli?").

b) Kontextově určené věty bez přísudkového slovesa

Příslušníci nářečí vynechávají přísudkové sloveso, je-li naznačeno nebo obsaženo v jiné větě v souvětí nebo v předcházejícím jazykovém kontextu nebo je-li zřejmé z kontextu situačního. Např.:

ty ťeské auta (jezdí), *to tag okna brňíja* Jasenná; *proč si to trháš, f čem budeš choďit? — A já sem to?* (roztrhl) Lutonina; *kerí to?* (udělal) Kunovice; *honem každém dvje piva!* (doneste, dejte) Biskupice; *já teho mléka z hrnek* (vypiji) Lutonina; *ona z druhým!* (chodí, žije) Kostelec u Gottw.

Zejména záporová částice se sama považuje za sdostatek sdělná: *já sem si myslela, že to iný ne* (že to jiný nedovede) Liptál; *muzika bývala, ale v hospoďe tančid ne* (ale v hospodě tančit, to se netančilo) Salaš.

Při větším stupni této jazykové úspornosti dosahují mluvčí intenzívního emocionálního zabarvení výpovědi. Vynecháním slovesa se někdy urychluje dějový spád a tak se dosahuje dojmu překvapení, jindy se mluvčí vyhýbá užití slovesa z tabuových důvodů (první příklad):

a on už už už (umíral) Hřiv. Újezd; *ohlédnu sa, ropka* (stojí), *já sem sakra, doma p'ed ďetí* (měl) Lípa; *já žádný truňk!* (nepiji) Všemina; *toš potem fšeci na ňu* (vrhli se) Podolí; *on bez mamy ňigde!* (nejde) Hrobice; *hneď ráno už zme zaséj do gefechtu* (do

[46] Úvod k pojednání o jmenných větách podle příspěvku J. Chloupka—V. Michálkové, *Východomoravské typy jmenných vět*, Sb. fil. fak. Brno A 11, 1963 na s. 53—54.

bitvy nastoupili, šli) Hluk; *fčíl mladí ludé a enom do nemocňice!* (nyní i mladí lidé se chtějí léčit v nemocnici) Studlov; *ráno prvňí pot pumpu a záda vyrajbovať* (se šlo) Lidečko; *a tož, jag, žeňichu?* (se vede?) Sehradice; *kafe?* (zda jsme pili?) — *svátek!* (jenom ve svátek) Březnice.

Velmi často se jako nadbytečné vynechává sloveso u výpovědí, nejčastěji souvětných, kde časové okolnosti jsou dány z kontextu. Tyto věty jsou časté zejména při popisu, a tak už mají i svou specifickou stylistickou platnost. Příklady:

toť, jag uťekali, taká studénka a šli tam chytad ježe Chrastešov; *také že jak šél, pjekné pole* Popov; *tady vyšéj, tam jezero, ale huboké nevím jak, ale ukrutné* Huslenky; *šli zme do pola a pepř* (byl, měli jsme), *opepřili jsme si chlebíček* Mistřice; *vína tam bylo dosť, víno* (bylo) Kostelec u Gottw.; *jak sa ide, stará silňica* Dol. Lhota; *také zme sa hnali a zamčené* Kaňovice; *za chvilku už hlava klapne a hotovo* (častý typ) Biskupice; *ohromní sál, veliki* Hluk.

Věty z posledního odstavce bývají tradičně interpretovány jako jednočlenné (srov. Trávníčkovy „věty jmenovací"). S J. Balharem a V. Michálkovou se však domnívám, že doplnitelné sloveso *býti* je zde zástupné povahy, že nahrazuje sloveso plnovýznamové. Doklad jako *jak sa ide, stará silňica* (je?, vede?) nelze odtrhovat od dokladů tradičně vykládaných jako dvoučlenné, např. *jag, žeňichu* (se vede?, je?). Proto považujeme i tyto věty za dvoučlenné, třebaže v některých případech není plnovýznamové sloveso doplnitelné tak snadno jako sloveso *býti*.

c) *Dvoučlenné věty bez sponového slovesa*

Sponové sloveso se vynechává i v jasných větách dvoučlenných. Stojí-li samy, mají platnost nadčasovou nebo přítomnou, jinak se řídí podle kontextu. Sponové sloveso se i tu považuje za nadbytečné. Existencí zejména těchto výpovědí se mění nářeční poměr vět slovesných a neslovesných ve prospěch neslovesných. Příklady:

jen dv'e osoby (jsou) *katolíci na ďeďiňe* Zádveřice; *kostel* (je) *p'ekný* Kostelec u Gottw.; *uš to stáří* (je) *vysoké!* Pohořelice; *špatní* (je) *život!* Sady (zde nikoli: je špatný život, tj. jednočl.); *a tož dyž v izb'e, tož řekli* ... Rusava; *deščičky* (byly) *naščípané a tým sa kryło* Veselá; *dúho je sňech a zímy tuhé* (zde vynechána spona snad i vzhledem k první souvětné větě se sponou) Hovězí; *ten kver ťeský, tři kyla to vážiło* Kaňovice; *prvéj ten život trapní* Újezdec; *našél tú jedlu, tož hrozná tá jedla* Rusava; *seďí na lúšku a mrtvá!* Podk. Lhota; *hnóiva dosť, ale jag drahé!* Oldřichovice; *co to płatné!* Hrobice; *co to za člověk?* Karlovice; *otkáď rodáčka?* Luhačovice; *tož dobré neco* Jasenná; *doposavát fšecko dobré* Újezdec; *kostelňík, hneť pohotoví!* Hor. Němčí; *tá hlina zebraná* Polichno; *ti obila v zemi vrazené* Sady.

Tyto výpovědi bývají emocionálně zabarveny; citovost je však vyznačena spíše intonací než nominálním charakterem výpovědí.

Podobně jako ve spisovné češtině patří sem i přísloví a věty gnómického rázu: *chytrozď žádné čáry* Zděchov; *úská brázda, široká skiba* Luhačovice; *dobré neco* Vizovice; *dyž ňic płatné, ňic płatné* Bohuslavice u Gottw.

Shrneme-li stav v dialektu, je zřejmé, že kromě typu prvního a kromě přísloví a gnómických výpovědí typu čtvrtého nevyskytují se bez zvláštního stylistického záměru obdobné větné typy v jazyce spisovném a většinou ani v jeho hovorovém stylu. Jde tedy z valné části o specifické větné typy východomoravských (někdy i všech moravských) nářečí, vysvětlitelné tendencí nářečí jako mluveného útvaru národního jazyka nevyjadřovat jazykové prvky vyplývající samozřejmě z kontextu promluvy. Tím se v nářeční struktuře zvětšuje podíl neslovesných vět; ve všech

našich typech mohou i v nářečí existovat obdoby s přísudkovým slovesem, ale vyskytují se řidčeji než věty neslovesné.

Vedle toho se vyskytují větné typy bez přísudkového slovesa (v určitém tvaru) na místě spisovných obdob se slovesem přísudkovým; v nářečí však slovesné obdoby nemají, jsou v něm výhradním vyjadřovacím prostředkem. Nelze je vysvětlovat z mluvenosti nářečních projevů. Některé z nich jsou svědectvím o mnohostranném využívání infinitivu v archaických nářečích. Několik příkladů:

Výrazný je typ záporných jmenných vět podmiňovacích: *konečně dibi ne toho horka, lepší jak tadik* (konec konců kdyby nebylo toho horka, bylo by tam lépe než tady — druhá souvětná věta je odpověďová eliptická našeho prvního typu) Včelary.

Možnost, nutnost nebo povinnost znamenají některé věty infinitivní. Jsou plně sdělné jen v určitém kontextu, totiž teprve podle kontextu lze usoudit, na koho nebo na co se vztahují:

už enom u ťech kamének seďed a přikládat (mohu) Spytihněv; *každú sobotu školu mit* (musím umýt) Karlovice; *chyba posunút tú postel a neco vrazid do prostředa* (měli bychom jen posunout ...) Lidečko; *a za válki spívad enom venku na vozi* (směli jsme) Maršov.

Některé infinitivní věty tohoto typu mají význam vět s všeobecným činitelem, ale i tento jejich význam je zřetelný až v kontextu:

do hor mosí byd dobrý kúň a krmid ho (a musí se krmit) Mirošov; *dało sa dobytku, žádný hnúj vyhazovat* (žádný hnůj se nemusil vyhazovat) Val. Příkazy; *na to sa neťešit* (na to se člověk nemá těšit) Zděchov.

Velmi často se s prostým infinitivem vyskytuje typ *Syrákof, to viďet!* Lutonina. Typ se sponou je zastoupen řidčeji.

Infinitiv mají dotazovací výpovědi blízké rozvažovacím otázkám, např. *lehnút, gde?* Doubravy; *a tož dál, jak to navázat?* Poteč; *zaz bajky klast, a tož gde ih vzít?* Doubravy.[47]

6. Sponově jmenné věty

Sponově jmenné věty jsou věty se sponovým *je, sú,* při kterém je jednak jméno v širokém smyslu, jednak příslovce nebo příslovečný výraz (podle Trávníčka, podle jiných tzv. predikativum). Ve východomoravských nářečích jsou typy mluvnicky shodné s typy spisovnými, např. *taký svícen býl* (Hor. Lideč), nebo typy snadno vysvětlitelné z nářeční struktury: *plná stodoła było vojska* Vlach. Lhota (*plná stodoła* je příslovečný nominativ vyjadřující kvantum); *tam było mrzákú hrúza tedy* Mirošov; *tam nebyło zem'e vúbedz ňic* Březová u Gottw.; *nebilo na co sednút aňi na čem pojest* Šarovy (typ vět vyslovujících, že jsou nebo nejdou dány podmínky pro uskutečnění děje).

Naše doklady byly vybrány tak, že jejich sponové sloveso je v čase minulém. To proto, že vedle těchto případů vyskytují se ve východomoravských nářečích velmi hojně věty s neutrální formou spony beze zřetele k tomu, že jmenná část jednočlenné věty je rodu mužského nebo ženského nebo že je v množném čísle.[48]

Pokud jde o sloveso *býti* v těchto konstrukcích, je syntakticky sponou. Po stránce sémantické je nezřídka bez jakéhokoliv významu, např. *za chvílu było vytrúbené alarm a honem rychtovat pryč* Vlach. Lhota (a jiné případy stavových konstrukcí); *tam*

[47] Podrobněji v příspěvku *Infinitiv příslovečný ve východomoravských nářečích,* sb. Rodné zemi (Gregorův), Brno 1958, s. 273—275.

[48] Srov. rozbor V. Michálkové, *Východomoravské věty typu „było vdołky"*, Sborník fil. fak. Brno A 9, 1961, s. 105n.

bylo jen stromy Loučka; *biuo nás štiřé* Jarošov. Jindy supluje spona plnovýznamové sloveso: *a potem bylo v'enec kole hlavy* (se dalo) Val. Polanka; *bilo putr, vaička* (jedlo se) Korytná; *prv bilo silňica k temu zámku* (vedlo) Haluzice; *jag mňe tedy bylo bředy v žalútku* (jak jsem měl) Hor. Lideč; *bilo židlík petrolinu osn grejcarů* (stálo, chybí předložka *za*: *za osm* ...) Kudlovice.

Tyto výpovědi mají blízko k nesponovým tohoto typu: *přišlo krúpy* Huslenky; *prvéj tady přišlo desetkráť tak* (kořalka tu stála desetkrát tolik) Lidečko; *púlitr piva stálo deseď haléřú* Mirošov; *až už ih dobývalo hlad* Huslenky; *tady sa í uďelalo hrča zahóid ne* Chrastešov; *uďelalo sa mi druhá* (hrč) Všemina; *ťešilo mne tá tesařina* Chrastešov; *ty oči tak sa mu svítilo* Kostelec u Gottw.

Věty, kde místo spony může stát plnovýznamové sloveso, a podobné věty s významovým slovesem s neshodnou neutrální vazbou patrně těsně souvisí s větami bezpodmětnými (*fučalo tam* Šarovy; *rupoce í v noze* Hrádek) a s větami s všeobecným činitelem (*kúpilo sa pecen chleba režného* Študlov). Spona v podobě neutra jako by zde všude měla společnou funkci: neutralizovat členění věty na část podmětovou a přísudkovou. Proto považujeme všechny tyto typy za jednočlenné.

Pokud jde o jmennou část konstrukce, vyjadřuje nezřídka přírodní jevy, elementární duševní pocity, subjektivní hodnocení, kvantum a dobu, takže nevylučuje jasné pojetí příslovečné, např.:

bylo námras, sňech Val. Polanka;

jéj, tam bylo hrúza! Kostelec u Gottw.; *a potem už bylo mír* Březová u Gottw.; *to bylo škandál* Seninka; *já gde bylo chyba* Březnice; *to biuo fakt* Hluk;

bilo tam chumáč pocestných Karlovice; *fčílkaj bylo takový nával* Mladcová; *bylo za korunu takový pecen jak stúl* Podk. Lhota; *bylo moc veliká přesila* Huslenky;

bilo konedz muziki Svárov; *biuo ale štiri roki* Včelary.

Stejně často je příslovečné pojetí vyloučeno:

dyby bylo muziga nejaká! Všemina; *u potoka bilo ledajaké* (sic!) *šátek prostření* Šarovy; *bilo balzám, dobrí lék* Jestřabí; *bylo tam púť a na téj púťi bylo tři sta žebrákú a žebráček* Půlčín; *jag bylo vdolečky* Březová u Gottw.; *bilo na Kateřinu v Bílovicích hodi* Halenkovice; *co bylo takové vidličky* Kašava; *najbližéj bilo sa ňe zdá Provodov* Nevšová; *bilo takové buki* Nevšová.

Po stránce mluvnické výstavby je nápadné, že nezřídka následuje sponové sloveso po příslovečném určení místa nebo času:

tam bylo škaredá fronta Všemina; *tam bylo baráky* Lačnov; *tam bylo veliké bařiska* Hor. Lideč; *a tam vám bylo takové dva řady týh beček, toho vína* Kostelec u Gottw.; *tam bilo navrchu takoví kvjet* Mařatice; *tam bývalo ovesný chleba* Kašava; *tam bilo aj trafika* Rokytná; *tam bilo taková jag ďíža švícarského sira* Halenkovice; *tadi bilo chodba prostředkem* Rokytná; *tady bylo plná táte kuchyň sv'eta* (lidí) Újezd u Viz.;

letoz bylo neúroda Podk. Lhota; *ráno bylo káva bílá a po poledňi poléfka* Huslenky; *na Ščedrý deň bývalo opłaty z medem* Val. Příkazy; *potem bilo debrecínki* Provodov; *potem bilo jahňata* Vrbětice.

To nasvědčuje tomu, jako by nářečí mělo hotové konstrukce typu *tam* nebo *tehdy bylo* ... Jako by šlo o to, zachovat minimální až nulový obsah základu výpovědi (srov. angl. *there was a* ...). Proto se asi jen výjimkou vyskytují případy se sponou za substantivem. Jindy zase se setkáváme s případy, kde lze neutrální podobu spony vysvětlit ze vztažení k ukazovacímu zájmenu *to* n. *toto*, i když zde zájmena nejsou podmětem, např. *to tam bilo takoví vršek* Kaňovice; *toto bylo komora* Želechovice. Dosti často se tento syntaktický typ objevuje při vypočítávání, např. *bylo tam dv'e krávy a jałovica na oteléňi* Lutonina.

Sloveso v neutru se vyskytuje i u stavových konstrukcí s trpným příčestím: *bylo na tom vyrazené šestka* (smysl je tu: vyrazilo se na tom šestka, avšak sponové sloveso spojuje tento typ s ostatními našimi případy) Slopné; *a hneď bylo nejaká škrabačka zmyslená* Vítová; *bylo peňíze vysypané z brucoka a brucog byl nechaný* Lutonina.

Neutrální podoba spony nemusí být zřejmá jen v minulém čase, jak ukazují dva zachycené příklady s „porušením" shody v čísle v přítomném čase: *fčílka je říski, sekaná* (myslí se na svatbách) Slavičín; *má být kolem dokoła stromi* tamt.

Ojediněle proniká neutrální spona i do konstrukcí souvětných, srov. *hledáme flašu a už biło prič* Slavičín. I takový případ nasvědčuje tomu, že v druhé větě šlo o to, aby zůstala jednočlenná. Obecně vzniká pak otázka, zda je v našem nářečí spona shodná vůbec i tam, kde shoda (n. neshoda) formálně manifestována být nemůže (např. v přítomném čase, před subst. v neutru).

Probíraný syntaktický typ je významným svérázným rysem východomoravských nářečí, donedávna neznámým. Dříve se nacházela jeho obdoba jen u případů interpretovatelných jako adverbializované (*bylo pokoj*). Náš typ byl vysvětlován z historického vývoje nářeční skladby: snad je v souladu se starším způsobem vyjadřování, kdy se nemusil slovesný tvar formálně shodovat s podmětem, protože ten nebyl znám nebo neměl být jmenován (srov. např. nářeční výpovědi s neurčitým středním podmětem, např. dokonce *aj ty kosťi hořeło!* Ústí u Vsetína). Snad je zdánlivá nesourodost prvků větné stavby (neshoda „podmětu" s přísudkovým slovesem) dána odrazem jakéhosi „předpredikačního stadia" větné výstavby v dnešní struktuře. Konec konců i dnes slouží k výše naznačené neutralizaci vztahu mezi podmětem a přísudkovou částí věty. Při výzkumu dialektů pro Český jazykový atlas byl však náš typ typ zachycen na velké části našeho národního území. Tu by byl vysvětlitelný spíše z aditivního přiřazování větných členů, jak by na to upomínaly případy s vypočítáváním — pokud ovšem neshodná spona nenásleduje až za podmětným substantivem, což opravdu, i když výjimečně, přece jen bývá. Spolehlivé závěry bude možno učinit teprve až po důkladném prozkoumání historického materiálu a po srovnání se stavem v jiných slovanských a zvláště západoslovanských nářečích.[49]

7. Věty se zevšeobecněným a neurčitým neosobním činitelem

V naší syntaktické literatuře se věnovalo dosti pozornosti větám s všeobecným a neurčitým podmětem, zejména od dob Zubatého. Později se u některých typů vět s všeobecným podmětem řešilo, zda jde o věty pasívní či aktivní, o věty jednočlenné (tedy vlastně bez podmětu) či dvoučlenné, přičemž řešení obou těchto otázek spolu

[49] V. I. Borkovskij v práci *Sintaksis drevnerusskich gramot*, Lvov 1949, s. 74—76 dokládá podobný typ *dvor byl razlomano* a *pisano v nej pravda* z jednacího stylu staré ruštiny a z některých severoruských a středoruských nářečí. Vidí v tomto vyjadřování prostě kontaminaci konstrukce osobní a neosobní. Srov. R. Mrázek, *Nominální věty neslovesné v staré ruštině*, Studie ze slovanské jazykovědy, Praha 1958, s. 29—52. Srov. i náhodný doklad ze Žalt Wittb XXI/32: *I bude zvěstováno rod budúcí* ... Nověji máme i archívní doklady ze 16. století.

[50] F. Trávníček, *Hist. mluvnice čes. III, Skladba*, Praha 1956, s. 32—37. — K tématu dále srov. F. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II, Skladba*, Praha 1951, s. 622n., F. Kopečný, *Základy české skladby*, Praha 1958, s. 301n., J. Bauer—R. Mrázek—S. Žaža, *Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy, Skladba*, Praha 1960, s. 90n.; B. Havránek, *Genera verbi v slovanských jazycích*, především I, Praha 1958, s. 14—20. Z článků upozorňujeme aspoň na přísp. J. Ružičky, *Významové skupiny neosobných sloves*, Jazykovědný časopis 12, 1961, s. 25n.; tam viz další literaturu. — Místo činitel nyní vhodněji „původce děje" (V. Šmilauer).

souvisela. Byl podán i přehled vývoje těchto vět.[50] Nám půjde o podrobnější analýzu nářečního stavu dosud v celku a ve všech souvislostech neznámého. Z rozboru vyplyne jednak větší funkční zatížení těchto typů pro dialekt dosti příznačných, jednak i jejich svérázná systematika v dialektu. Záslužné by bylo uvést východomoravský stav do vztahů aspoň západoslovanských, avšak tu je základní potíží naprostý nedostatek ryzího nářečního materiálu pro srovnávání. Pro postižení souvislostí aspoň v české jazykové oblasti by sice nejnutnější podklady — ovšem spíše jazykově zeměpisné než strukturně porovnávací povahy — obsahovaly nářeční monografie z Moravy a z Čech, i když podklady jen mezerovité. Ale i tu je nejvýhodnější dočkat výsledků průzkumu pro Český jazykový atlas.

Než přejdeme k stavu ve východomoravských dialektech, proberme si stručně stav ve spisovné češtině:

Nejhojněji se vyskytuje typ reflexívní: *Na mír se nečeká, za mír se bojuje.* Výrazně dvoučlenné reflexívní typy jsou pasívní: *Zde se prodávají vstupenky* — jejich přísudek se shoduje s formálním podmětem. Přechod tvoří typ *Této vlastnosti se využívá ...*: formálně se shoduje s prvním typem, významově s druhým.

V ostatních typech se přísudek shoduje s maskulinem. Typu s 1. os. pl. (*Do pravého rohu píšeme datum*) se užívá povětšině v přítomném čase; je to vyjádření nehovorové, příznačné pro odborný styl. Všeobecný činitel v 3. os. sg. se vyskytuje jen v přirovnáních, např. *Bolest ustala, jako když utne.* Nezřídka bývá všeobecný činitel vyjádřen i slovně, např. *Věčně aby se na tebe člověk zlobil!* nebo *Lidé ho mají rádi.*

Složitější je situace u vět s všeobecným činitelem, jejichž přísudkové sloveso má tvar 2. os. sg. nebo pl. Typ uměleckého stylu *Jen vrzneš dveřmi, jen zašeptáš* má výhradně 2. os. sg.; citově působí proto, že adresát je oslovován, ale nemůže být přítomen. Obdobný typ, ale už se zahrnutelným adresátem, je i v příslovích, a to i ve větách imperativních: *Nepovoluj, hleď kupředu.* Druhá os. sg. obměnitelná s vykáním vyskytuje se v hovorovém stylu a její užití je umožněno přítomností adresáta projevu, např. *Tam dojdeš // dojdete za půl hodiny.*

Třetí os. pl. vyjadřuje ve spisovné češtině buď ještě činitele všeobecného, např. *Říkají mu Jan,* nebo činitele neurčitého, omezeného, ale rovněž osobního, např. *V rozhlase to ještě nehlásili.* Přechod mezi oběma typy je plynulý.

Jiné typy neurčitého činitele nevznikly zevšeobecněním predikační činnosti, jsou neosobní, věcné. Neurčitý činitel bývá ve spisovné češtině častěji vyjádřen zájmeny, např. *Zadusalo to kopyty po cestě, Začalo mi pod postelí cosi rejdit.* Řidčeji je vyjádřen prostým přísudkem v neutru: *V zámku dveří zaskřípalo.* Ve větách jako *Nedaří se mi to* je neurčitý činitel povahy odkazovací, shrnující, je nekonkrétně míněný. V obecné češtině se všeobecný činitel vyjadřuje i výrazem *jeden,* např. *Jeden nikdy neví*; naopak v odborném stylu se využívá i opisného pasíva: *je navrhováno, je využíváno.*

a) Zevšeobecněný činitel

Zevšeobecněný činitel stojí v protikladu k individuálně pojatému. Je dvojího druhu: může zahrnovat potenciálně i adresáta projevu (potom „činitel všeobecný"), nebo jej nezahrnuje (potom „činitel neurčitý osobní"). Vždy je osobní. Jeho různé významové odstíny se liší i vyjádřením:

V řeči nejstarší generace jsou nejhojnější věty se slovesem v 3. os. sg. Nejde tu o jev výlučně východomoravský: podle nejnovějších výzkumů vyskytuje se i v Čechách. Forma *l*-ového příčestí prozrazuje, že jde o přísudek v maskulinu.

Podobně jako ve spisovné češtině vyskytují se věty s 3. os. sg. ve větách srovnávacích:

šél'sem, jag by ňa do bachora strčíl Slopné; *zme spolem spívali, jag bi hrál* Návojná; *uďelalo sa ih moc, jag dis střelí* Karlovice; *jag zeskočíl z voza, toš koňe jag by popusťíl, jeli* Seninka; *ostál, jag dibi stál* Luhačovice; *tam bylo ludí, jag by nabíl* Ublo.

Tyto přirovnávací věty mají gnómický ráz. Podobně též i všechny jiné věty, kde se užívá 3. os. sg. pro vyjádření všeobecného činitele. Tyto věty predikují „každému člověku bez výjimky", a to z velké části obecné nebo obecně známé (třeba i nedůležité) pravdy. Jejich hojnost v nářečních promluvách lze vysvětlit z tendence ke gnómickému vyjadřování s úslovími, příslovími a pranostikami. Proto se převážně vyskytují v ind. prézenta v nadčasové platnosti. Např.:

to málo gdy uviďí! Polichno; *to nesmí ty osypky rýpat* Lutonina; *ten zemňág nesmí dávad na samý spodek* Slopné; *za nejaké dv'e hoďiny lechko tam přeide* Zděchov; *fčílka takových krav nekúpí* Lukov; *napravo ide ke Fsetínu, v Litči mosí přesednút* Střelná; *to jak pomešká, zemře* Podk. Lhota; *jag nemá umřít, tož neumře* Klečůvka; *enom dyž je zdravý a može pracovat!* Lutonina.

O stejný typ jde též u přísudkových sloves reflexívních nebo u přísudku s reflexívním infinitivem: *šeckého sa tu dočtne* Jestřabí; *k ťem muadím sa nemože rovnat* Sady; *može s teho byť? Jak sa može naučiť tú prácu?* Liptál.

Náš typ lze ovšem zachytit i v platnosti minulého času: *tedy* (tehdy) *nedostál kúpid ňic* Lutonina; *prv nebýl ňigde cukrovinky uhlédl* (antepréteritum!) Podk. Lhota; *jak si neuplácal, přišli* Jestřabí; *mohl ho malovat!* Kaňovice. Jsou i podobné věty s kondicionálem: *už by ih lechko ščítál* Želechovice.

Hojně jsou ve východomoravských dialektech zastoupeny i jednočlenné věty s všeobecným činitelem vyjádřeným reflexívní konstrukcí:

chďiuo sa přes ten potok příčki Kunovice; *přes potok sa přelézlo* Biskupice; *ot p'eťi hoďin sa začalo ráno a do p'eťi večér* Lutonina; *v zím'e, to sa enom přadlo* Zádveřice; *sa aj řezňičiło* Lhota u Vs.; *aňi v hrncoch sa nevařilo!* Val. Příkazy; *potem se šlo do hospody a bylo muzika* Salaš; *a sa žávalo fšecko kosákama* Jasenná; navíc proti spisovnému jazyku: *dva dňi sa tam bylo!* Val. Polanka.[51]

Přísudkové sloveso má v těchto větách neutrální podobu. Avšak podobný typ s neutrální podobou přísudkového slovesa se v nářečí vyskytuje i ve větách nutně vyžadujících logický předmět přísudkového děje, který by byl vyjádřen jako mluvnický podmět dvoučlenné (vlastně pasívní) věty, např. *zebralo sa navrchu smetana* Březnice. Reflexívní konstrukce s přísudkovým slovesem v neutrální podobě svědčí jak o produktivnosti reflexívní formy pasíva (na místě opisného pasíva obdobných vět spisovných), tak i o tendenci vyjádřit neshodným tvarem slovesa přednostně pravidelnost, opětovanost a obecnou platnost děje. Věty s všeobecným činitelem tu výrazně vyjadřují tyto kvality děje i za cenu porušení shody mezi podmětem a přísudkem vlastně dvoučlenné konstrukce; podmět se tu nestává ani předmětem, ale je toliko jmenován, je-li třeba, i v množném čísle. Z neshody mezi mužským a ženským formálním podmětem a vždy neutrálním přísudkem mělo by potom vyplývat, že ani ve větách s neutrálním substantivem nebo ve větách s přísudkem v přítomném čase není jméno vždy nutně pravým podmětem. Z hlediska spisovných větných schémat se takové věty vlastně lomí na dvě neusouvztažněné části.[52]

Příklady: *prvéj sa kúpilo káva na uvařéňí* Újezdec; *zabilo sa jahňfka* Zádveřice;

[51] Srov. J. Malovaný, *Skladba nářečí císařovského*, Čas. mat. mor. 23, 1899, s. 34: *Tož jak, Ferdyne, bělo se dlóho u muzeke?*

[52] Srov. článek cit. v pozn. 48. Ani typ *zebralo sa smetana* nebyl donedávna na českém jazykovém území zaznamenán. První zmínka je tuším v čl. *Stavba věty a souvětí v archaických nářečích východomoravských*, sb. Studie ze slovanské jazykovědy, Praha 1958, na s. 71.

prf sa piło kvitovica Vlach. Lhota; *vzało sa hrneg zelňačky* Lhotsko; *kúpiło sa pecen chleba režného* Študlov; *peňíze sa trochu vyďełało* Vlčková; *prf sa kryło šindelem ty střechy* Hrobice; *přinésło sa ze zelí veliké listy* Újezdec; *na to sa dało trajfús* Držková; *zvážało sa drva* Prlov.

Usouvztažněním se přece jenom někdy vyjadřuje jméno jako předmět: *dało se uprostřed izby sa dało také stojan a stolicu, víte-i* Liptál; *při téj dodrhléj tančiło sa šlapák, šotýzek, krypíš, polku, valčík* (avšak s krátkou pauzou před slovem *šlapák*, takže může jít o vyšinutí z vazby) Val. Klobouky; *stodolu sa staviło* Mirošov; *to sa nevołało hneď dochtora jak fčíl* Lutonina; nelze podobnou výpověď předpokládat i mimo dialekt? *pecen chleba, misu kaše sa vzało* Újezdec; *napiło sa vodu* Hor. Lhota (všechny případy).

Soudě podle stavu v polštině, kde bývá jméno po neosobní vazbě v akuzativu (*je się zupę*), bylo by možno považovat typ *stodolu sa staviło* za nejstarší, za původní. Ve spisovné češtině se mohlo třeba přes akuzativ neživotných substantiv (shodný s nominativem) dospět k nominativu s pozdější shodou slovesa (*trhaly se třešně*). Náš dialekt by tu potom představoval archaický mezistupeň: nominativ tu už je, ale sloveso zachovává původní neosobní tvar v neutru. (D. Šlosar.) V tom případě by výše uvedené výklady založené na synchronním hodnocení jevu ztratily své oprávnění.

Jiné doklady jsou neprůkazné: *trochu borovički sa vipiuo* Kunovice; *řepi sa nesadiuo, velice maučko* Hluk.

Běžný dvoučlenný typ, známý ze spisovné češtiny a jiných nářečí, vyskýtá se rovněž: *pot Kelňíky pálila sa slíovica* Ořechov; *to sa kúpiła taková huňa* Lukov; *zbírál sa polének* Luhačovice; *šecko sa to plňiło* Lutonina. Explorátor se příliš soustředil na typ neshodný, takže frekvenční poměr obou typů bude třeba ještě zjistit.

Ojedinělé doklady jako *prv jałúfku nejakú sa zabiła* nebo *uďełała sa trochu zásmašky a nenechad ju začervenat* (Neubuz) lze vyložit vyšinutím z vazby nebo ještě spíše kontaminací obou vazeb.

Reflexívní vazby jsou ovšem běžné i u řídce se vyskytujících metajazykových dokladů s tzv. nominativem jmenovacím. Příklady se tu zčásti shodují se svými spisovnými obdobami: *to sa praviło hospoda* Hošťálková; *to sa řekło žúdro* Luhačovice; *říkało sa tom mařinka* Šarovy.

Zčásti, i když ne pravidlem a snad jen příležitostně, nesystémově, se však nominativ jmenovací stává formálním podmětem a přísudek se s ním shoduje. Zde tedy nářečí sahá po reflexívní vazbě shodné proti spisovnému jazyku navíc: *v Liptáli sa pravija zemňáky* Všemina; *tom pravíme łamač, to sa praví pazdero, tom sa pravija řeménky* Újezd u Viz.

Všeobecný činitel bývá někdy vyjádřen slovně, a to slovy *člověk, ludé* (jako ve spisovné češtině) nebo *lictvo, svjet*. Takové věty jsou dvoučlenné. Příklady:

toš tak to mosí člověg hóňit Újezdec; *néňi, jag dyž je mladý člov'ek* Lhota u Gottw.; *aj ťi lidé stuotáť chodili p'ešky na Fsetín* Všemina; *prv ledačeho v'eďeli lidé* Hrobice; *tam chodí lictva na poďiváňí!* Lidečko (genit. part.); *fšeličeho zažiło lictvo* Podk. Lhota;

fčíl je náročný sv'et! Všemina; *šak ten sv'et sa fšecek dál ošiďit* Lutonina.

Skrývá-li se za všeobecným činitelem určitý, konkrétní činitel osobní (nejčastěji „já, mluvčí"), je celé vyjádření emocionálně zabarveno: *dyby člov'ek chtěł trochu žiť!* Liptál.

Stejně jako v hovorové češtině, ale v nářečí s poněkud odchylnou funkcí, užívá se pro vyjádření všeobecnosti činitele i dvoučlenných vět s tykáním nebo vykáním.

Volba mezi tykáním a vykáním se v tomto případě děje jen podle společenského vztahu nářečního příslušníka k adresátovi projevu (vykání po stránce formální shody může mít důsledný „plurál", tedy *vy jste byli* ...). Mluvčí tu „vtahuje" adresáta mezi lidi, jimž se něco přisuzuje. Tento typ souvisí s aktivní přítomností adresáta projevu při jazykovém projevu mluvčího, i když adresát nemusil být nebo nebude přítomen situaci, o které se referuje. Tyto věty jsou jakousi syntaktickou obdobou citového dativu (*vám, ti*): v jistých případech nemusí jít o děj týkající se adresáta projevu, ale adresát se přece „v ději" objevuje, a tím se dociluje emocionálního zabarvení vět. Příklady:

tos choďil jak po peřiňe Kašava; *mimo pána boha sa nebálz ňičeho* Lipina;

nemňeli ste si zač kúpit takovéj deki Újezdec; *jag dyby heřmánek ste vyléli* Val. Příkazy; *prf ste nem'él jak třikrád za rog muziku* Hřiv. Újezd; *lesťi ste chťél co, šecko bilo pokazené* Halenkovice.

Všeobecného činitele mohou vyjadřovat i řečnické otázky nebo věty rozkazovací: *potom co možete s takovím ďeckem uďeuat?* Sady; *lesťi ste to gdy viďeli?* tamt.; *potem ďelajte, žijte, to uznáte sám!* Liptál; *a odevzdávajte!* Uh. Brod.

Sama konstrukce s všeobecným činitelem může se stát prostředkem citového zabarvení věty: *ale toď máte starého partizána!* Veletiny.

Jiným typem, přestože je formálně zčásti stejný, je v nářečí všeobecný činitel vyjádřený druhou osobou sg. (tykáním) v příslovích. Nevyplývá z aktivní přítomnosti adresáta projevu, nezávisí na ní (tyká se při něm i v rozhovoru s lidmi neznámými, staršími, váženými — takový je téměř obdobný typ v ruštině a stejný typ žije jako ustrnulý archaismus ve spisovné češtině). Užívá se ho jen v příslovích a ustálených rčeních. Příklady: *domácího zlodeja neuhlédáš* Podhradí; *čím hlbjéj ruku strčíš, tím vječího čérta vitahneš!* Pozlovice.

Význam vět s všeobecným činitelem mají některé infinitivní věty, jejichž infinitiv vyjadřuje možnost, nutnost nebo povinnost. Tento jejich význam vyplývá z toho, že infinitiv neurčuje osobu, ta je signalizována jen kontextem. Příklady: *to uvařit a ten čaj pit* (se musí) Hluk; *suchého ořechového listí natrhat, usušid ho a uvařit a tým si to máčat* (má člověk) Kaňovice. (Další příklady na s. 55.)

Dosti často lze zachytit i věty s podmětem v 3. os. pl. Zevšeobecněný činitel takto vyjádřený nemá však neomezenou platnost „všichni lidé": týká se jen jistého kruhu lidí nebo nerozčleněné skupiny lidí (např. v úřadech, institucích ap.). Adresát například není zahrnutelný nikdy. Takový činitel se nazývá neurčitý osobní. Příklady:

í tu potporu zebrali Lutonina; *také nebudem platid daňe, nech si stŕhajú* Lutonina; *neska uspávajú inekcama* Biskupie; *už ih aňi nevzali do nemocňice* Polichno; *tam sem býl f Krom'eříži a zaz nanovo vymustrovali* Liptál; *do luteránú nám nadávali* Lutonina; *téj uzenéj poléfki žencom navařili* Sady; *valčíky fčíl už aňi netancujú* Újezd u Viz.; *choďija fšecko sem do kostela* Újezdec; *hlásija, že bude búřit* Hrádek.

Neurčitý činitel osobní bývá omezen určením místa a tak vlastně znovu vymezen, zpětně individualizován, např. *f Ťešovje ešče vjec choďija f sedlckích* (šatech) Újezdec; *Vizovicích* (fonetické splynutí *v+v*, nikoli bezpředložkový lokál) *také majú už faráňa* Lutonina.[53]

b) Neurčitý činitel neosobní

Neurčitý činitel stojí v protikladu k činiteli určitému, vyjádřenému nebo nevyjádřenému. Věty s neurčitým činitelem neosobním vyjadřují aktivní působení

[53] Podle V. Šmilauera jde o lexikalizované typy elipsy, *Novočeská skladba*, Praha 1947 s. 117.

činitele, který není mluvčímu znám nebo kterého mluvčí nechce jmenovat, jehož si však je vědom a jehož by popřípadě mohl dodatečně popsat nebo vyjádřit. Přísudkové sloveso těchto vět je vždy v 3. os. sg. a má vazbu neutra, ať je ve větě formálně vyjádřen podmět, nebo není. Tyto věty se jako výpovědi dotýkají několika sémantických okruhů.

Vyjadřují za prvé nepříjemné životní zážitky a události. Mluvčí nepojmenovává příčinu, činitele, viníka události, ačkoli je mu dobře znám. Zároveň se touto větnou stavbou zdůrazňuje děj sám, jeho prostý průběh, a potlačuje jeho původce. Příklady:

prsty mu uřezalo Janová; *ochromilo tú pateř* Hošťálková; *za ďeďinú mu utrhlo nohy* Lidečko; *tam zabilo hospodářa s koňmi* Lidečko; *a poton ňe zlámalo nohu* Mirošov; *ve Zlíňe ho poraňilo* Jestřabí; *tacíka jej zabilo* Lopeník; *f tom strhlo do lisu muského* Polichno; *ale ono uš tenkráť to jaro sa mu tadi uďelalo jako že opar* (s dodatečným uvedením činitele, tento doklad přechází k výrazným jednočlenným větám označujícím přírodní jevy, protože ve větě — na rozdíl od celého typu — není předmět v akuzativu, nepočítáme-li zvratné zájméno *sa*.

Za druhé se týkají přírodních jevů a živelných pohrom. Ani zde nechce mluvčí označit původce, příčinu jevu, ale vyslovuje, k čemu došlo. Tyto věty obsahují rovněž předmět: *zebralo u sťeny drva a zapľaviło futro u stodoły* (velká voda) Janová; *polámało strom* (sníh) Lužná; *nám zebralo aj dřeva* (velká voda) Újezdec; *ty sazy hnało dolú* Lhota u Vs. (vítr); *tú silňicu tam rostrhało* (mráz) Újezdec.

Pozoruhodný je doklad *aj ty kosti hořelo!* (*kosti* = akuz.) Ústí. Je to věta utvořená patrně ad hoc podle modelu vět výše uvedených, přestože náležitý podmět tu pak musí být ve větě zařazen jako předmět.

I v tomto významovém okruhu jsou ovšem věty, které neobsahují předmět. Splývají potom formálně s typem následujícím. Příklady:

nájvjec choďívało v noci (velká voda, tj. napršela nebo přivalila se) Janová; *vjetr néňi a spadło* (jako sníh, déšť ap.) Březolupy; *tos se hnało a brało to* (*to* není podmět, myslí se velká voda) Sazovice.

Za třetí existuje v nářečí typ *prší*, známý ze spisovného jazyka.

Za čtvrté se tyto věty týkají nadpřirozených jevů a bytostí, které mluvčí nepojmenovává, buď že je nezná, nebo se chce jejich pojmenování vyhnout. Gramatické formy s 3. os. sg. se shodují s typy výše uvedenými a z toho lze usuzovat na to, že mluvčí nechápe příčinu, původce děje za bytost životnou, ale spíše ji ztotožňuje s jinými silami přírody jemu neznámými. Příklady:

pot tým bučkem začało šaty tag rozhazovat Podk. Lhota; *čuli kroki a fčílka zaklepauo* Kunovice; *prvéj biuo!* (existovaly nadpřirozené bytosti) Hluk; *tag mi kłobúk zdvihło* Chrastešov; *škareďe řáďiło na téj varťe* Hřiv. Újezd; *mňa enom ve dne postrašiło* tamt.; *anebo prf povoďiło človjeka* Zlámanec; *celú nodz ho vláčiło* Halenkov; *japkama im hrncuje po húře* Podk. Lhota; *to* (cit. částice) *vám* (dat. cit.) *házauo kaméňím na tú muatevňu* Podolí.

Zvláště v tomto sémantickém okruhu bývá neurčitý činitel slovně vyjádřen, a to zájmeny *cosi*, *to* nebo *to cosi*. Jsou to potom jasně věty dvoučlenné:

cosi mne voďiło a toš to dovoďiło Lípa; *tož ho cosi pichło* Karlovice; *tak cosi čmáchá ve voďe* Kněževes; *cosi mosełe f tom bit* Šanov; *cosi přileteło a fík s ňú hore a ďífky nebyło* Újezd u Viz.

ím sa to neukázało, než mi Podk. Lhota; *po poloch to skákało* Maršov; *toš to tag jednoho pléskło* Luhačovice; *tak to do téj vodi žbuňkuo* Sady; *tag ich to voďiło, ten strašák* (neurčitý činitel zpřesněn dodatkově uvedením činitele určitého) Podk. Lhota; *týma kameňama to tag bloncało* Bohuslavice u Gottw.

fčíl ím to cosi spadło na hlavu Polichno; *fčíl tu cosi prúďí* Újezdec u Luh.

Ojediněle je neurčitý činitel neosobní vyjádřen zájmenem *to* i v ostatních sémantických okruzích:

ale třech to tu zabiuo Sady; s prvním okruhem sice souvisí i další doklady, ale splývají s doklady s vytčeným podmětem: *ten křen s tím tvarohem, to vitahło až na pliskéře* Luhačovice; *do sirovátkovíh hader sa otočíl a vitahło to tú horečku* (popřípadě splývá s naším pátým typem, viz dále). Věta *potem to hnało fšeckýma vrchama* (voda) Bohuslavice u Gottw. patří k typu *prší*. Našemu druhému typu odpovídá věta *jedenkráť to trhało* (mráz zdi) Loučka.

Za páté se tyto věty týkají podmětu předtím vysloveného, popsaného. Mají shrnující, odkazovací podmět *to*, jako jej má spisovná čeština, např. *a toš to mňa tak netrápiło* (myslí se různé nemoci) Uh. Brod. Tyto věty tvoří přechod k větám s činitelem určitým.

Shrnutí. Všeobecný činitel bývá vyjádřen slovně. Jsme oprávněni mluvit o něm tehdy, je-li do podmětu zahrnutelný i adresát projevu. Všeobecný činitel vyjádřený slovně není v zásadě závislý na kontextu, protože je sdostatek sdělný. Vedle toho bývá všeobecný činitel vyjadřován určitými gramatickými osobami. Zahrnutelnost adresáta se buď formálně vyjadřuje (vykáním nebo tykáním), nebo nevyjadřuje. Tyto typy jsou závislé na kontextu. Věty, kde se všeobecný činitel vyjadřuje predikací s reflexívní vazbou, nejsou na kontextu závislé, neboť ani nemohou vyjadřovat jiný syntaktický význam. V nářečí neexistuje typ s 1. os. pl., spisovný typ uměleckého stylu s 2. os. sg. (*jdeš, jdeš* ...) ani typ se zájmenem *jeden*. Proti spisovné češtině má nářečí navíc typ s 3. os. sg., reflexívní typ *zebrało sa smetana* a spolu s hovorovou češtinou typ *tos* // *to ste chodíl jak po peřiňe*. Po stránce lexikální je svérázný všeobecný činitel vyjádřený slovem *svjet*, snad i výraz *lictvo* v neabstraktním významu a zajímavá je možnost využít slovesa *býti* ve větách jako *było sa tam*.

Predikace ve větách s neurčitým činitelem neosobním se děje vždy v 3. os. neutra sg. Bývá vyjadřován i slovně těmi zájmeny, která mají neurčitou sémantickou náplň (*to, cosi*), a plní tedy funkci formálního podmětu; na rozdíl od spisovné češtiny vyskytují se vzácněji. Nepochybně dvoučlenné jsou věty se shrnujícím, odkazovacím podmětem *to*. V nářeční skladbě se jeví jako účelné rozlišovat jednočlennost — dvoučlennost, agentnost — bezagentnost, podmětovost — bezpodmětovost.

M. Grepl považuje naše typy za podmíněné sémanticky; sám rozlišuje větné konstrukce agentní (dvojčlenné) a deagentní, popř. bezagentní (jednočlenné). V deagentních je původce děje odsunut z místa podmětu, v bezagentních není vůbec.